

Ahmet Cevdet Paşa'nın Kur'ân Tercümesine Yazdığı *Muqaddime* ile *Lügât-i Kur'âniye Haqqında Lâhika-i Şerîfe* İsimli Eserinin Tahlili, Kaynaklarının Tespiti ve *Terceme-i Şerîfe*siyle Karşılaştırılması

Analysis of Ahmed Cevdet Pasha's Preface to the Translation of The Qur'ân, and His Work Named Lüghât-i Kur'âniye Haqqında Lâhika-i Sharîfa, the Examination of Its Sources and Comparison with his Terjeme-i Sharîfa

Murat Kaya

Doç. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Associate Professor, İstanbul Sabahattin Zaim University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic sciences
İstanbul, Turkey
k.murat@izu.edu.tr orcid.org/0000-0001-5544-8548

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 26 August / Ağustos 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 9 December / Aralık 2021

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2021

Pub Date Season / Yayın Sezonu: December / Aralık

Volume / Cilt: 25 **Issue / Sayı:** 3 **Pages / Sayfa:** 1021-1043

Cite as / Atıf: Kaya, Murat. Ahmet Cevdet Paşa'nın Kur'ân Tercümesine Yazdığı *Muqaddime* ile *Lügât-i Kur'âniye Haqqında Lâhika-i Şerîfe* İsimli Eserinin Tahlili, Kaynaklarının Tespiti ve *Terceme-i Şerîfe*siyle Karşılaştırılması [Analysis of Ahmed Cevdet Pasha's Preface to the Translation of The Qur'ân, and His Work Named Lüghât-i Kur'âniye Haqqında Lâhika-i Sharîfa, the Examination of Its Sources and Comparison with his Terjeme-i Sharîfa]. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 25/3 (Aralık 2021): 1021-1043.
<https://doi.org/10.18505/cuid.986473>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

Analysis of Ahmed Cevdet Pasha's Preface to the Translation of The Qur'an, and His Work Named *Lüghât-i Qur'aniye Haqqında Lâhîqa-i Sharîfa*, the Examination of Its Sources and Comparison with his *Terjeme-i Sharîfa*

Abstract: Ahmed Cevdet Pasha (d. 1312/1895) is one of the influential and prominent Ottoman scholars in history and law. Besides history and law, he also produced works on literature, sîra (the life of the Prophet) and tafsîr (the Qur'anic exegesis). In the last years of his life, Cevdet Pasha aimed to translate the Qur'an including short comments on the verses, but this work was remained limited to the sûrah al-Baqara. Correspondingly to this translation named *Terjeme-i Sharîfa*, he prepared a glossary to the Qur'an called *Lâhîqa-i Sharîfa* for expressions and terms that require detailed explanation. Hereby, this work could only include the sûrah al-Baqara. After Cevdet Pasha's death, his books passed to his daughter Ms Fâtîma 'Aliyye (d. 1936). The director of the Library of Ma'ârif, Nâcî Qâsim (d. 1963) gave a deed stipulating that he would take the first part of the *Lâhîqa-i Sharîfa* and *Terjeme-i Sharîfa* from her and return them as they are. Later on, he published only the *Muqaddima* (introduction) and *Lâhîqa-i Sharîfa* in the work named *Tercemeli Qur'an-ı Kerîm* (İstanbul: 1927). Placing the *Muqaddima* at the beginning of the book and *Lâhîqa-i Sharîfa* at the end misled some people by making them to think that the translation belongs entirely to Cevdet Pasha. Sulayman Tevfîq reprinted these two works together within his translation named *el-Beyân fi 'âyâtî'l-Qur'an* in 1928. *Terjeme-i Sharîfa* has not been published anywhere else. Emine Armağan recently found and published a notepad in which Cevdet Pasha wrote *Terjeme-i Sharîfa*, mentioned *Muqaddima* and *Lâhîqa-i Sharîfa*. In her book Emine Armağan printed the pages belonging to Cevdet Pasha as thumbnails, but she did not publish them in Latin. In this article, *Muqaddime* and *Lâhîka-i Şerîfe* are Latinized and compared to the *Terceme-i Şerîfe*. The relevant parts of the translation are given in the footnotes. This study is an attempt to determine to what extent the translation in the manuscript form corresponds to the glossary and the soundness of relating the text to the author. In addition, many errors in the Ottoman edition of the glossary were also corrected. In the *Muqaddima*, Cevdet Pasha draws attention to the necessity of God's existence, the illiteracy and the trustworthiness of his Messenger, and that the revelation is the primary source of knowledge for people. He summarizes the process of the Qur'an's revelation, notification and compilation. He briefly touches on the issues related to 'Ulûm al-Qur'an. Cevdet Pasha, who passed from here to the miracle of the Qur'an, talks about the qadim (pre-existing) nature of the divine word and teĥaddî. Cevdet Pasha emphasizes that understanding the Qur'an is possible only by knowing the Arabic language very well and without this knowledge the Qur'an cannot adequately be translated into another language. On the other hand, he also believes that the first meanings can be externally translated in order to explain the first meanings of the verses to those who do not know Arabic. Cevdet Pasha's preface is considerably concise in structure. He shortly pointed to the crucial issues in one sentence and passed to the other subjects. While writing *Terjeme-i Sharîfa*, Cevdet Pasha left the extensive explanations of the polysemous words and terms that cannot be translated literally to the tafsîr and *Lâhîqa*. Cevdet Pasha's *Lâhîqa-i Sharîfa* is entirely original and not merely a translation of any Qur'anic dictionary. He compiled the meanings of a word existing in different verses, and he was very meticulous in choosing the meanings the words. He summarized very detailed informations in the sources in a simple, concise and fluent style. The arrangement of the words was based on the abbreviated versions used in the Qur'an. In addition to the lexical meaning of the word, he sometimes mentioned the words' roots, form, singular and plural forms, ism al-fâ'il, ism al-mef'ûl, ism al-mekân, synonym/antonym, lexical aspects, the meaning and terminology it expresses in different recitations of the Qur'an (al-qirâat). He in particular highlighted if the word is one of the al-asmâ' al-ĥusnâ. He explained the changes in the meaning of a word when it is used for Allah or for humans. He shortly touched on the legal rulings. Cevdet Pasha clearly expressed in his work the most vital issues that the community should know without tiring the general reader of scientific disputes, philosophical discussions and literary analyses. Cevdet Pasha did not refer to any sources in his

work and did not mention the transmission chain of the narrations. As a result of our research, we determined that he benefited from the commentaries of al-Zamakhshari (d. 538/1144), al-Rāzī (d. 606/1210), al-Qurtūbī (d. 671/1273) and Beydāvi (d. 685/1286). We have seen that there are some similarities between the explanations of the words in the *Lâhika-i Sharifa* and the famous Qur'anic dictionaries such as al-Mufredāt, Umdet al-huffāz and Beşâir. Cevdet Pasha's wide knowledge on both Arabic and Turkish languages and the fact that he wrote this work when he was at the peak of his scientific career enabled him to give a very accurate and original construe to the words of the Qur'an.

Keywords: Tafsir, Ahmed Cevdet Pasha, *Lâhika-i Sharifa*, *Terjeme-i Sharifa*, Qur'an, Lexicon.

Ahmet Cevdet Paşa'nın Kur'an Tercümesine Yazdığı *Muqaddime* ile *Lügât-i Kur'aniye* Hakkında *Lâhika-i Şerife* İsimli Eserinin Tahlili, Kaynaklarının Tespiti ve *Terceme-i Şerife* siyle Karşılaştırılması

Öz: Ahmet Cevdet Paşa (öl. 1312/1895) tarih ve hukuk alanlarında öne çıkmakla birlikte edebiyat, siyer ve tefsirle ilgili eserler de vermiş önemli bir Osmanlı âlimidir. Hayatının sonuna doğru kısa açıklamalı bir Kur'an tercümesi yapmaya başlamış ancak bu çalışması Bakara sûresi ile sınırlı kalmıştır. *Terceme-i Şerife* adını verdiği bu çalışmasına paralel olarak daha ayrıntılı açıklamalar gerektiren kelime ve istihlamlar için *Lâhika-i Şerife* ismiyle bir Kur'an lügatçesi hazırlamıştır. Tabii olarak bu da Bakara sûresinin sonuna kadar devam edebilmiştir. Cevdet Paşa'nın vefatından sonra kitapları kızı Fatma Aliye Hanım'a (öl. 1936) intikal etmişti. Ma'arif Kütüphanesi müdürü Nâci Kâsım (öl. 1963) *Lâhika-i Şerife* ile *Terceme-i Şerife*'nin birinci cüz'ünü ondan alarak bunları aynen iade edeceğine dair bir senet vermiş, daha sonra birinci cüz'den sadece *Muqaddime* ile *Lâhika-i Şerife*'yi *Büyük Türk Âlimi Cevdet Paşa merhûmun lügât-i Kur'aniye hakkında lâhika-i şerifesini hâvî tercemeli Kur'an-ı Kerim* (İstanbul: 1927) adlı eserde neşretmiştir. *Muqaddime*'yi kitabın başına *Lâhika-i Şerife*'yi de sonuna koymuş olması bazı insanları yanıltmış, meâlin tamamen Cevdet Paşa'ya ait olduğunu düşüncelerine sebep olmuştur. Süleyman Tevfik bu iki eseri 1928'de *el-Beyân fî 'âyâtî'l-Kur'an* isimli tercümesiyle birlikte yeniden basmıştır. *Terceme-i Şerife* ise herhangi bir yerde basılmamıştır. Emine Armağan, yakın zamanlarda Cevdet Paşa'nın *Terceme-i Şerife*'yi yazdığı defterleri bularak neşretmiş, orada *Muqaddime* ve *Lâhika-i Şerife* den bahsetmiş, bunların sayfalarını küçük resimler hâlinde basmış ancak onları Latinize ederek yayınlamamıştır. Bu makalede *Muqaddime* ile *Lâhika-i Şerife* Latinize edilerek *Terceme-i Şerife* yle karşılaştırılmış, tercümenin ilgili kısımları dipnotlarda gösterilmiştir. Böylece yazma hâlindeki tercümenin lügatçe ile ne kadar uyumlu olduğu ve müellife nispetinin sıhhat derecesi tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca lügatçenin Osmanlıca neşrinde yer alan çok sayıdaki hata da tashih edilmiştir. Cevdet Paşa *Muqaddime*'de Allah'ın varlığının zorunlu, Rasûl'ünün ümmî ve emîn, insanların temel bilgi kaynağının da vahiy olduğuna dikkat çeker. Kur'an'ın nüzul, tebliğ ve metinleşme sürecini özetler. Ulûmu'l-Kur'an'la ilgili konulara kısa kısa temas eder. Buradan Kur'an'ın mucize oluşuna geçen Cevdet Paşa, kelâm-ı ilâhînin kadîm oluşundan ve tehadidden bahseder. Cevdet Paşa Kur'an'ı anlamak için Arap dilini çok iyi derecede bilmek gerektiğini ve onun başka bir dile hakkıyla tercüme edilmesinin mümkün olmadığını vurgular. Ancak Arapça bilmeyenlere ilk manalarını sathî bir şekilde anlatmak için tercüme edilebileceği görüşündedir. Cevdet Paşa'nın *Muqaddime*'si gayet vecizdir. Önemli konuları birer cümleyle özetleyip geçmiştir. Cevdet Paşa *Terceme-i Şerife*'yi yazarken birebir tercüme edilmesi mümkün olmayan çok anlamlı kelime ve istihlamları aynen bırakmış, bunların geniş izahlarını tefsir kısmına ve *Lâhika*'ya havale etmiştir. Cevdet Paşa'nın *Lâhika-i Şerife*'si ise herhangi bir Kur'an lügatının tercümesi değil, tamamen orijinaldir. O bir kelimenin farklı âyetlerde ifade ettiği manaları bir araya getirmiş, kelimelere verdiği anlamları seçerken çok titiz davranmıştır. Kaynaklardaki uzun bilgileri sade, veciz ve akıcı bir üslupla özetlemiştir. Kelimelerin tertibinde Kur'an'da kullanılan kalıpların istihlamlanmış hâlini esas almıştır. Kelimenin lügat anlamı yanında zaman zaman hangi kökten türediğini, veznini, müfred ve cem'ini, ism-i fâ'ilini, ism-i mef'ûlünü, ism-i mekânını, mukâbilini/ziddini, lügat vecihlerini, farklı kıraatte ifade ettiği an-

1024 | Murat Kaya. Ahmet Cevdet Paşa'nın Kur'ân Tercümesine Yazdığı *Muqaddime...*

lamı ve istilâh manasını zikretmiştir. Esmâ-i Hüsnâ'dan ise onu özellikle belirtmiştir. Bir kelimenin Allah Teâlâ için kullanıldığında ne anlama, insanlar için kullanıldığında hangi anlama geldiğini söylemiştir. Az da olsa fikhî hükümlere temas etmiştir. Cevdet Paşa, genel okuyucuyu ilmî ihtilaflar, felsefî tartışmalar ve edebî tahlillerle yormadan halkın bilmesi gereken en lüzumlu konuları açık bir dille ifade etmiştir. Cevdet Paşa eserinde herhangi bir kaynağa atıfta bulunmamış ve rivayetlerin senedini zikretmemiştir. Araştırmalarımız neticesinde onun Zemahşerî (öl. 538/1144), Râzî (öl. 606/1210), Kurtubî (öl. 671/1273) ve Beydâvî'nin (öl. 685/1286) tefsirlerinden istifade ettiğini, bilhassa Râzî ve Beydâvî'yi daha çok kullandığını tespit ettik. *Lâhika-i Şerîfe*'deki kelimelerin açıklamalarıyla *el-Müfredât*, *Umdetü'l-huffâz* ve *Besâir* gibi meşhur Kur'ân lugatlarının açıklamaları arasında bir takım benzerlikler olduğunu gördük. el-Büstânî'nin (öl. 1301/1883) *Muhîti'l-muhît* (Beyrut: 1286) isimli Arapça lugatını kullandığını tespit ettik. Cevdet Paşa'nın iki dili de iyi bilmesi ve ilmî kariyerinin zirvesindeyken bu eserleri yazması, Kur'ân kelimelerine son derece isabetli ve orijinal karşılıklar vermesini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Ahmet Cevdet Paşa, *Lâhika-i Şerîfe*, *Terceme-i Şerîfe*, Kur'ân, Luğatçe.

Giriş

Ahmet Cevdet Paşa din, hukuk, tarih, edebiyat, mantık gibi muhtelif alanlarda kıymetli eserler vermiş bir Osmanlı âlimi ve devlet adamıdır.¹ Kur'ân'ın cem'ine dâir Arapça olarak kaleme aldığı 26 sayfalık *Hulâşatü'l-beyân fi te'lîfi'l-Kur'ân*² isimli eser öteden beri bilinmekte olup Türkçe'ye tercüme edilmiştir.³ Cevdet Paşa ömrünün son zamanlarında Kur'ân'ı tercüme etmeye başlamış, kaleme aldığı mukaddimede Kur'ân-ı Kerim'de tekrar edilen ve Türkçe'ye birebir tercümesi mümkün olmayan kelimeleri açıklayan bir Kur'ân lugati hazırlamaya başladığını haber vermiştir. Buradan *Terceme-i Şerîfe*⁴ ismini verdiği eserle lugatin eş zamanlı gittiği anlaşılmaktadır. Zira tercüme Âl-i İmrân sûresinin ikinci âyetinde kaldığı gibi luğatçe de birkaç kelime dışında sadece Bakara sûresiyle sınırlı kalmıştır.⁵ Osman Nuri Ergin (öl. 1961), Osman Keskiöğlü (öl. 1989) ve Muhammed Hamîdullah (öl. 2002) luğatçeden, Niyazi Berkes (öl. 1988) de tercümeden bahsetmişlerdir.

Cevdet Paşa'nın vefatından sonra kitapları kızı Fatma Aliye Hanım'a intikal etmişti.⁶ Ma'ârif Kütüphanesi müdürü Nâci Kâsım *Lâhika-i Şerîfe* ile *Terceme-i Şerîfe*'nin birinci cüz'ünü ondan alıp bunları kendisine aynen iade edeceğine dair bir senet vermiştir.⁷ "Nâci Kâsım, birinci cüz'den sadece *Muqaddime* ile *Lâhika-i Şerîfe*'yi 1927'de İstanbul'da "*Büyük Türk Âlimi Cevdet Paşa merhûmun lügât-i Kur'âniye hakkında lâhika-i şerîfesini hâvî terceme-i Kur'ân-ı Kerîm*" adlı eserde neşretmiştir. *Muqaddime*'yi kitabın başına *Lâhika-i Şerîfe*'yi

¹ bk. Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı* (İstanbul, 1332); İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul, 1930-1942), 1/236-239; Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 4/1084-1116; M. Şakir Ülkütaşır, *Cevdet Paşa: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri (1822-1895)* (Ankara, 1945); Ebül'ulâ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1946); Yusuf Halaçoğlu - Mehmet Âkif Aydın, "Cevdet Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/443-450.

² Ahmet Cevdet Paşa, *Hulâşatü'l-beyân fi te'lîfi'l-Kur'ân* (İstanbul: Karabet ve Kasbâr Matbaası, 1303/1886).

³ Ahmet Cevdet Paşa, *Muhtasar Kur'ân Tarihi*, çev. Ali Osman Yüksel (İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı, 1985).

⁴ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, no: O.E. 412/1-4 (Eser kütüphaneye "Kur'ân Tercüme ve Tefsiri (2, 3, 4, 6 cüzler)" ismiyle kaydedilmiştir); Emine Armağan, *Ahmet Cevdet Paşa Tercüme-i Şerîfe ve Tefsir İlmi Açısından Değeri*, ed. Necmettin Gökçür (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017), 170-451.

⁵ Elde edilen yazmalarda tercümenin 1. ve 5. cüz'leri eksiktir. 1. cüz'ün Fâtiha sûresi ile Bakara'nın 1-103. âyetlerini, 5. cüz'ün de Bakara'nın 229-259. âyetlerini ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.

⁶ Nail Bayraktar, *Atatürk Kitaplığı Belediye yazmaları, Cevdet Paşa Yazmaları* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1997), 95.

⁷ Armağan, *Tercüme-i Şerîfe*, 38-39.

de sonuna koymuş olması bazı insanları yanıltmış, meâlin tamamen Cevdet Paşa'ya ait olduğu zannına sebep olmuştur. Nûri Ergin bunu "tercemenin tamamını Cevdet Paşa gibi yüksek bir şahsiyete mal ederek kitabın satışını teminden başka bir gayeye matuf olamaz"⁸ şeklinde yorumlamıştır. Bu neşirde çok sayıda matbaa hatası yapılmış olup aşağıda bunlara işaret edilecektir.

Süleyman Tevfik 1928'de *Muḳaddime'yi el-Beyân fî 'âyâtî'l-Kur'ân* isimli tercümesinin başına, *Lâhika-i Şerîfe'yi* de sonuna koyarak tekrar basmıştır.⁹ *Terceme-i Şerîfe* ise herhangi bir yerde basılmamıştır.

Emine Armağan, yakın zamanlarda Cevdet Paşa'nın *Terceme-i Şerîfe'yi* yazdığı defterleri bularak neşretmiş,¹⁰ orada mukaddime ve *Lâhika-i Şerîfe* den bahsetmiş, bunların sayfalarını küçük resimler hâlinde basmış¹¹ ancak onları Latinize ederek yayınlamayı düşünmemiştir. Oysa hepsinin bir arada neşredilmesi, Ahmet Cevdet Paşa gibi bir âlimin düşünce ve ilim dünyamıza katkısını daha da arttırabilirdi. Bu sebeple biz de Cevdet Paşa'nın Kur'ân'la ilgili çalışmalarını tamamlama düşüncesiyle mukaddimeyle *Lâhika-i Şerîfe'yi* neşredip tahlilini yapmak istedik.

Biz bu makaleyi neşre hazırladığımız sırada Büyüyenay Yayınları bu eserleri kısmen sadeleştirerek neşretti.¹² Abdullah Tarık Ömeroğlu tarafından sadeleştirilen *Muḳaddime* ile *Lâhika-i Şerîfe* de pek çok kelime aynen bırakılıp dipnotta anlamı verilmiştir. Yani ne tam sadeleştirme ne de aslına uygun bir neşir yapılmıştır. Çalışmada takip edilen usulle ilgili de herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Osmanlıca baskıda hatalı yazılan kelimelere çok az istisnalar hariç dokunulmamış, yanlış ifadeler aynen tekrar edildiği gibi zaman zaman bunların dipnotta lügat anlamları bile verilmiştir.¹³ Bu matbaa hatalarının anlamı bozuyor olması da hiç dikkate alınmamıştır.¹⁴ Bunun yanında eserde bazı okuma hatalarına (*iḥkâm'ı aḥkâm, şavâb'ı şevâb* yapmak gibi) ve yanlış izafetlere de rastlanmaktadır.

1. Mukaddime ve *Lâhika-i Şerîfe*'nin Tahlili

1.1. Mukaddimenin Tahlili

Cevdet Paşa mukaddimede Allah'ın varlığının zorunlu, Rasûl'ün ümmî ve emîn, insanların temel bilgi kaynağının da vahiy olduğuna dikkat çeker. Kur'ân'ın nüzul, tebliğ ve metinleşme sürecini özetler. Ulûmu'l-Kur'ân'la ilgili konulara kısa kısa temas eder. Buradan Kur'ân'ın mucize oluşuna geçen Cevdet Paşa, kelâm-ı ilâhînin kadîm oluşundan ve tehdidden bahseder.

Cevdet Paşa Kur'ân'ı anlamak için Arap dilini çok iyi derecede bilmek gerektiğini ve onun başka bir dile hakkıyla tercüme edilmesinin mümkün olmadığını vurgular. Ancak Arapça bilmeyenlere ilk manalarını sathî bir şekilde anlatmak için tercüme edilebileceği görüşündedir. Bu yüzden daha önce yapılan tercümelemin dilinin eskimesi sebebiyle kendi zamanında konuşulan İstanbul Türkçesiyle tercümeye başladığını bildirir. Tercümede takip ettiği usulü anlattıktan sonra son olarak *Lâhika-i Şerîfe* ile ilgili bilgi verir ve bunu niçin hazırladığını anlatır. Onu *Terceme-i Şerîfe*'nin sonuna ekleyeceği haberini verir.

⁸ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 5/1929.

⁹ Süleyman Tevfik, *el-Beyân fî 'âyâtî'l-Kur'ân* (İstanbul: Türk Neşriyat Yurdu, 1928), 577.

¹⁰ Kitapta çok sayıda okuma hatası olduğuna işaret etmek isterim. Örnek olarak *tesliye'tin teslit* (s. 97), *hikem-i hafıyye'nin hükmü hafî*, *vahiy geldikçe'nin dahi güldükçe* (s. 98), *müeddî'nin müeeda* (s. 99) şeklinde okunmasını gösterebiliriz.

¹¹ Armağan, *Terceme-i Şerîfe*, 165-169.

¹² *Ahmet Cevdet Paşa Kur'an-ı Kerim'in Kısa Tarihi ve Lügatçesi Hulâsatü'l-beyân fî te'lîfî'l-Kur'ân ve Lâhika-i Şerîfe*, haz. Hüseyin Bedir Demirtaş - Abdullah Tarık Ömeroğlu (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2021).

¹³ *Kur'ân-ı Kerim'in Kısa Tarihi ve Lügatçesi*, 90, 95, 100, 104.

¹⁴ *Kur'ân-ı Kerim'in Kısa Tarihi ve Lügatçesi*, 115-116, 121, 123.

Cevdet Paşa'nın mukaddimesi gayet vecizdir. Önemli konuları birer cümleyle özetleyip geçmiştir. Bununla birlikte tercüme ve tefsirde takip ettiği usulden daha tafsilatlı bahsetmesi ve istifade ettiği kaynakları zikretmesi beklenirdi.

1.2. *Lâhika-i Şerîfe*'nin Tahlili

Cevdet Paşa Terceme-i Şerîfe'yi yazarken birebir tercüme edilmesi mümkün olmayan çok anlamlı kelime ve istihlaları aynen bırakmış, bunların geniş izahlarını tefsir kısmına ve *Lâhika*'ya havale etmiştir.¹⁵

Cevdet Paşa'nın *Lâhika-i Şerîfe*'si herhangi bir Kur'ân lugatının tercümesi değil, tamamen orijinaldir. O bir kelimenin farklı âyetlerde ifade ettiği manaları bir araya getirmiştir. Kelimelere verdiği anlamları seçerken çok titiz davrandığı anlaşılmaktadır. Kaynaklarımızdaki uzun bilgileri sade, veciz ve akıcı bir üslupla özetlediği görülmektedir. *Nesh, gayb, hikmet, sücûd* gibi bazı maddeleri ise uzun uzun açıklamıştır. Aynı kökten türeyen *ittikâ, takvâ* ve *müttakî* kelimelerini ayrı maddeler hâlinde açıklamayı tercih ederek aynı bilgileri kısaca tekrar ettikten sonra diğer maddelere atıfta bulunmuştur. Tercüme ve lugatçe Bakara sûresiyle sınırlı kaldığı hâlde *hudû', me'âb, m'âd, ra'fet, rif'at, ref'* gibi bu sûrede yer almayan birkaç kelimenin açıklamasına da yer vermiştir.

Kelimelerin tertibinde Kur'ân'da kullanılan kalıpların istihlaşmış hâlinin esas alındığını söyleyebiliriz. Kelimenin lugat anlamı yanında zaman zaman hangi kökten türediğini, veznini, müfred ve cem'ini, ism-i fâ'ilini, ism-i mef'ûlünü, ism-i mekânını, mukâbilini/zıddını, lugat vecihlerini, farklı kıraatte ifade ettiği anlamı ve istihlah manasını zikreder. İhtiyaç hâsıl olduğunda kelimenin zaptını yapar, Esmâ-i Hüsnâ'dan ise onu özellikle belirtir. Bir kelimenin Allah Teâlâ için kullanıldığında ne anlama, insanlar için kullanıldığında hangi anlama geldiğini söyler. Az da olsa fikhî hükümlere temas eder. Zaman zaman bazı kelimeler hakkında "Lisânımızda... diye ta'bîr olunur"¹⁶ şeklinde Türkçe'deki yaygın kullanımları ve deyimleri vermesi esere ayrı bir zenginlik katmıştır.

Cevdet Paşa, genel okuyucuyu ilmi ihtilaflar, felsefi tartışmalar ve edebî tahlillerle yormadan halkın bilmesi gereken en lüzumlu konuları açık bir dille ifade etmiştir.

1.3. İstifade Ettiği Kaynaklar

Cevdet Paşa eserinde herhangi bir kaynağa atıfta bulunmamış, rivayetlerin senedini zikretmemiştir. Bu sebeple onun kaynaklarını tespit etmek için uzun süre araştırmak zorunda kaldık. Sağlığında Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'ne vakfettiği kitapların listesini incelediğimizde Butrus b. Bûlus el-Büstânî'nin *Kitâbu Muhîti'l-muhîti* (Beyrut: 1286) isimli Arapça lugat dikkatimizi çekti. Lugatçeyi onunla mukayese ettiğimizde Cevdet Paşa'nın bu lugattan zaman zaman istifade ettiğini tespit ettik. Yine yaptığımız mukayeselerden Zemahşerî, Râzî, Kurtubî ve Beydâvî'nin tefsirlerinden istifade ettiği, bilhassa Râzî ve Beydâvî'yi daha çok kullandığı anlaşılmaktadır.

Lâhika-i Şerîfe'deki kelimelerin açıklamalarını *el-Müfredât, Umdetü'l-huffâz* ve *Besâir* gibi meşhur Kur'ân lugatlarıyla mukayese ettiğimizde benzer açıklamalara rastladık. Bazı ifadelerde ise Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin (öl. 1111/1699) *Tibyân* tefsiriyle benzerlikler gördük.¹⁷

¹⁵ Örnek olarak bk. Ahmet Cevdet Paşa, *Terceme-i Şerîfe*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, O.E. 412/1-4, Cüz'-i Sâni, 4.

¹⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Lâhika-i Şerîfe*, s. 2.

¹⁷ bk. Ayıntâbî Mehmed Efendi, *et-Tibyân* (Bulak: Bulak Matbaası, 1279), 1/45, 52, 53, 54, 55, 63, 110, 115, 120.

1.4. Makalede İzlenen Yol

Bu çalışmada öncelikle Cevdet Paşa'nın lugatçede kelimelere verdiği manalar *Terceme-i Şerîfe*'de araştırıldı. Âyetlerin tercüme ve tefsirlerinde lugatçedeki anlamlara bolca rastlandı. Aynı kelimeye yerine göre farklı anlamların verildiği, bazı âyetlerde ise lugatçede olmayan manaların verildiği görüldü. Böylece müellifin dili kullanmadaki mahareti ve ifade zenginliği ortaya çıkarıldı.

Her maddenin dipnotuna o kelimenin Bakara sûresinde geçtiği âyetlerin numaraları verildi ve *Terceme-i Şerîfe*'de ilgili kelimeye verilen karşılık gösterildi. Ardından maddenin muhtemel kaynakları zikredildi.

Mananın düzgün olması için konulması gereken ilaveler köşeli parantez [] içine alındı.

Terceme-i Şerîfe'deki âyet numaraları 115'ten 176'ya ve 260'tan sonuna kadar bir rakam kaymıştır. Âyetlerin meâline bakarken bunu göz önünde bulundurmak gerekir.

Müellifin hangi ifadeyi bırakıp hangisini tercih ettiğinin farkedilmesi için *Terceme-i Şerîfe*'den alınan yerlerde üstü çizili kelimeler de çalışmaya dâhil edildi.

Matbaa hatalarını dipnotta gösterirken matbu nüsha için M rumuzu kullanıldı.

2. Muqaddime

Nihâyet merteye merhâmetli ve çok merhâmet edici olan Allah'ın nâmına...

Çok şükür ol Vâcibü'l-Vücûd te'âlâ hazretlerine ki Kur'an-ı Kerim'i Nebiyy-i Ümmiyy-i Emîn olan Muhammed *'aleyhisselâm'*a inzâl etti. Ve ins ü cinne bilmediklerini öğretti.

Kur'an-ı Kerim leyle-i Qadir'de nâzil olmaya başlayıp ve 'alâ rivâyetin leyle-i Qadir'de mecmû'u Levh-i Mahfûz'dan dünya göğüne nâzil olup ba'dehû Rasûl-i Ekrem'ine müddet-i risâleti olan yirmi bu kadar sene zarfında müteferrikan cümle cümle inzâl buyurulmuştur. Şöyle ki icâb-ı vaqt ve hâle göre Cibrîl *'aleyhisselâm'* vâsıtasıyla sûre sûre ve âyet âyet nâzil olur ve Rasûl-i Ekrem tarafından ümmetine teblîğ buyurulur ve bir âyet kağıdı sûreden ise ona katılırdı.

Binâen'aleyh Kur'an-ı Kerim'in tertîb-i nüzûlü başka ve Muşhaf-ı Şerif'teki tertibi başkadır ve Medîne-i Münevvere'de nâzil olan 'âyât-ı kerimeden ba'zıları Mekke-i Mükerrreme'de nâzil olan sûrelerde mündemicedir. Qable'l-hicre nâzil olan sûrelere *Mekkiyye* ve ba'de'l-hicre nâzil olan sûrelere *Medeniyye* denilir. Ekşer meşâhif-i şerifede her sûrenin Mekkî ya Medenî olduğu bâlâsına işaret olunmuştur.

Mekke-i Mükerrreme'de ibtidâ nâzil olan *أَفْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ* sûresidir. Ve ba'de'l-hicre Medîne-i Münevvere'de ibtidâ nâzil olan Sûre-i Bakara'dır.

Ma'lum ola ki bir aşırda kağıt şeyin revac ve iştihârı ziyâde ise ol aşırda meb'ûs olan peygamberin yedinde o nev¹⁸ mu'cizeler zâhir olagelmıştır. Meselâ Hazret-i Mûsâ *'aleyhisselâm'* aşırında nâsın sihre pek ziyade merâkı olduğundan Cenâb-ı Hâk ona mu'cize olarak 'aşâ verip onunla nice mu'cizeler gösterdi ve sihirbazların sihirlerini ibtâl eyledi. Hazret-i 'İsâ *'aleyhisselâm'* zamanında dahî tıbbın revacı ziyade olduğundan o yolda mu'cizeler gösterdi. Aşr-ı Muhammedîde dahî feşâhat ve belâgatın her şeyden ziyade revacı vardı. Ol vaqit 'Araplar içinde pek çok fuşâhâ ve bülegâ olup sihir gibi şiirler yaparlar, güzel hûtbeler okurlar ve dâima feşâhat ve belâgatla mübâhât ederlerdi. Binâen'alâzâlik kelâm-ı kadîm-i ilâhî olan Kur'an-ı Kerim lisân-ı azbû'l-beyân-ı 'Arabî üzerine belâgatın tabaka-i 'ulyâsında bir mu'cize-i bâhire olarak Muhammed *'aleyhi's-salâtü ve's-selâm'*a nâzil oldu. O dahî onunla meydân-ı belâgatta yarış eden bülegâ-yı 'Arab'a meydan okudu. Cümlesi onun en kısa bir sûresini tanzîrden 'âciz kaldı. Beşer sözü olmadığı şâbit ve 'ıyân oldu.

¹⁸ M: "او نولماز".

1028 | Murat Kaya. Ahmet Cevdet Paşa'nın Kur'an Tercümesine Yazdığı *Muqaddime...*

Kur'an-ı Kerim'in azıcık mezâyasına vâkıf olabilmek için lisân-ı 'Arab'da pek çok mahâret lâzımdır. Herkes lisân-ı 'Arab'da olan meleke ve mahâretinin derecesine göre onun zevkine varır.

Haqqıyla başka lisana tercemesi ise kâbil degildir, ancak 'Arapça bilmeyenlere satfîce me'ânî-i evveliyisini tefhîm için muqaddemâ ba'zı zevât-ı kirâm onu lisân-ı Türkî'ye terceme etmişlerdir. Hâlbuki onların ta'bir ve ifadeleri ise lisân-ı aşra muvâfık degildir.

Binäen'aleyh iş bu abd-i kemîne Ahmed Cevdet İstanbul'da zebanzed olan ta'birât-ı Türkiyye ile Kur'an-ı Kerim'in tercemesine mübâderet eylemiştir.

Şöyle ki 'âyât-ı kerimenin me'âlen tercemeleri yazılıp şerh ve îzâh için ilavesine lüzum görülen sözler dahî şöyle (" bir kavspâreyle aşıl tercemeden faşl ve tefrîk olunacaktır.

Fağat Kur'an-ı Kerim'de mükerreren mezkûr olan ve 'ayniyle lisân-ı Türkîye tercemeleri kâbil olmayan lügât-i şerîfeyi beyan ve îzâh için elif-bâ tertibi üzere bir *Lâhika-i Şerîfe* tahrir ile iş bu *Terceme-i Şerîfe*'ye ilhâk kılınacaktır.

Cenâb-ı Haq muvaffak eyleye. Âmîn bi-hürmeti Seyyidi'l-Mürselîn *sallallâhu ve selleme 'aleyhi ve 'alâ âlihî ve sahbihî ecmâ'in*.

Ahmed Cevdet

3. *Lügât-i Kur'âniye Haqqında Lâhika-i Şerîfe*

3.1. Bâbu'l-Elif

İttikâ: Tâ-i müşeddede ile luğatta şakınmak ve işlâh-ı şer'de kişi kendini âhiretçe¹⁹ muzır olan şeyden şâyân etmektir ve bunun üç derecesi vardır. Birincisi azâb-ı ebedîye dâcâr olmamak için küfürden ictinâbdır ki, avâm-ı nâs mertebesidir. İkincisi her gûnahtan ictinâbdır ki, havâş mertebesidir. Üçüncüsü her ne ki insanın sırrını Haq'tan meşğul ederse ondan tenezzühle bi'l-küllîye Haq'a müteveccih ve mâsivâdan munka'tıf olmaştır ki, eḥass-ı havâş mertebesidir.²⁰

İcâbet: Cevap vermek, kabul etmek demektir. Kulun Haq'a icâbeti tâat ve Haq'ın kula icâbeti mes'ûlünü i'tâ ve hâcetini is'âftır.²¹

İhsân: İyilik etmek ve bir nesneyi iyi ve güzel kılmak ve bir şeyi iyi ve gereği gibi bilmek ma'nâsındır. İsm-i fâ'ili *muhsin* olup ihsan eden kimse demektir.²²

İzn: Ruhsat ma'nâsına olup emir ve irade ve kazâ ve hüküm ve lütf ve tevfiḳ ve tebşîr ve nuşret maḳâmlarında dahî isti'mâl olunur.²³

¹⁹ M: اقدمه. Bu tashihi Beyzâvî metni, *Lâhika-i Şerîfe*'deki *Takvâ* kelimesinin açıklaması ve *Terceme-i Şerîfe*'deki el-Bakara 2/179. âyetin meâlinden istifadeyle yaptık.

²⁰ el-Bakara 2/21, 24, 41, 48, 63, 103, 123: "Şakınınız... korkunuz...", 179: "...âhiretçe muzır olan şeylerden müctenib olan müttakilerden olasınız...", 183, 187, 189, 194, 196, 197, 203, 212, 223, 224, 231, 233, 237, 278, 281, 282. İttikâ kelimesinin tarif ve taksimi Beyzâvî'den alınmıştır: *Envârü't-Tenzil ve esrârü't-te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı (Beyrut: Dâru l'hyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418), 1/36. bk. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1418), 881; Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnü's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 4/334; Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyiz fi letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kâhire: el-Meclisü'l-A'lâ, 1393-1416), 2/115-117.

²¹ el-Bakara 2/186: "...duasını kabûl ederim (ya'ni mes'ûlünü veririm)". Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir* (Beyrut: Dâru l'hyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 5/266; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 1/125; el-Muallim Butrus Büstânî, *Muhîtu'l-muhît*, thk. Muhammed Osman (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 2/54.

²² el-Bakara 2/83, 178: "...iyilikle ona edâ eylemektir", 229. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 236.

²³ el-Bakara 2/97, 102, 213: "...emir ve lütf ile...", 221: "...lütf ve tevfiḳiyle...", 249, 251, 255. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 71; Ebû Bekir er-Râzî, *Tefsîru garîbi'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Hüseyin Elmalı (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 482.

İrsâl: Göndermek. İsm-i fâ'ili *mürsil* ki, kesr-i sîn ile gönderen ve gönderici demektir ve feth-i sîn ile *mürsel* gönderilen ve gönderilmiş ma'nâsınadır ki *rasûl* demek olur.²⁴

İsticâbe: İcâbet ma'nâsınadır ve teslîm ve inkiyâd ma'âmında kullanılır.²⁵

İstikbâr: Taleb-i tekebbürdür ki tekebbüre delâlet eder hâline mübâşeretle hâşıl olur. Lisânımızda büyüklük ve büyüklük taşlamak diye ta'bîr olunur.²⁶

İsrâîl: Ya'kûb *'aleyhisselâm*'ın lakabıdır. Onun zürriyetine Benî İsrâîl ya'ni İsrâîl oğulları denilir ki Yehûd milleti demek olur.²⁷

İlâh: Ma'bûd ya'ni tapacak şey demektir, cem'i *âlihe* gelir.²⁸

Allah: Zât-ı Vâcibü'l-Vücûd Te'âlâ hazretlerinin ism-i şerîfidir.²⁹

Elif lâm mîm: Bu gibi sûrelerin ibtidâlarında vâki' olan hûrûf-i mu'âzâ'a hakkında müfessirîn ihtilaf ettiler. Ba'zılar dedi ki bu harflerin her biri birer âyet-i kerimeye işaretler.³⁰ Meselâ *elif* Allah Te'âlâ'nın in'âmına ve *lâm* lütfuna ve *mîm* mülküne işârettir. Ve ba'zılar dedi ki bunlar esmâ-i hüsnâdandır. Ve ba'zılar dedi ki sûrelerin isimleridir. Ve ba'zılar da hî bu harfler Cenâb-ı Hâk ile Rasûl-i Ekrem'i arasında sâirînin bilmediği rumuz ve işârettir, onların tefsiri kâbil degildir dediler. Biz da hî bu kavli tercîh ettiğimiz cihetle "Allâhu a'lem" diyerek ol hûrûf-i mu'âzâ'a'nın şerh ve tercemesine ta'arruz etmedik.³¹

Emr: Buyurmak ve fermân etmek ma'nâsına isti'mâl olunup cem'i *'evâmir* gelir. Ve iş³² ve şîfat ve hâl ve şân ve vaç'a ve hâdisê mâ'nâlarında isti'mâl olunduğu hâlde cem'i *umûr* gelir.³³

İnzâr: Korkunç haber vererek korkutmak ma'nâsınadır. İsm-i fâ'ili *münzîr* olup inzâr eden ve inzâr edici kimse demektir.³⁴

İnzâl: İndirmek.³⁵

İn'âm: Ni'met vermek, ni'met ihsân etmek ma'nâsınadır. İsm-i fâ'ili *mün'im* olup in'âm eden ve in'âm edici demektir.³⁶

İnfâk: Harc ve şarf etmek ma'nâsınadır. *Nafaqa*'dan müştaktır, *nafaqa* masraf demektir.³⁷

İhtidâ: Hidayetlenmek ve hidayeti kabûl etmek ya'ni delâlete imtişalle doğru yola gitmek ve doğru yolu bulmak ve birşeyin yolunu bulmak ma'nâlarına gelir. İsm-i fâ'ili *mühtedî* olup ihtidâ eden kimse demektir.³⁸

²⁴ el-Bakara 2/119, 151, 252.

²⁵ el-Bakara 2/186: "...da'vetimi kabul eylesinler ...buna icâbet ile bana teslîm ve inkiyâd üzere olsunlar". Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 5/266.

²⁶ el-Bakara 2/34, 87. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 697; İbn Kemâl Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*, thk. Mâhir Edîb Habbûş (İstanbul: Mektebetü'l-İrsâd, 1439/2018), 1/148.

²⁷ el-Bakara 2/40, 47, 83, 122, 211, 246; Âl-i İmrân 3/93. bk. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 6/43.

²⁸ el-Bakara 2/133, 163: "...ma'bûd... tapacak...", 255. Ebû Bekir er-Râzî, *Garîbi'l-Kur'ân*, 523.

²⁹ el-Fâtiha 1/1, 2; el-Bakara 2/7... 105, 106, 107... Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 2/12-30.

³⁰ M: اشعاره.

³¹ el-Bakara 2/1; Âl-i İmrân 3/1: "Cenâb-ı Hâk murâdı ne ise kendisi a'lemdir". Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 1/34-35.

³² M: ايشى.

³³ el-Bakara 2/27, 44, 67, 93, 109, 117: "irâde", 169: "ilkâ", 210: "iş", 222, 268: "sevkedir", 275. Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Aşrî)*, 1/236.

³⁴ el-Bakara 2/6, 213. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 797-798; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 5/34.

³⁵ el-Bakara 2/4, 22, 41...

³⁶ el-Fâtiha 1/7; el-Bakara 2/40, 47, 122: "...ihsân ettiğim ni'metimi...". Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Aşrî)*, 9/175.

³⁷ el-Bakara 2/3, 195: "Allah yolunda masraf ediniz... şarf etmekte tereddüd etmeyiniz", 215, 219, 254, 261, 262, 264, 265, 267, 270, 272: "...taşaduk eyleseniz", 273, 274. Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Aşrî)*, 9/202.

³⁸ el-Bakara 2/16, 53, 70, 135: "Doğru yolu bulursunuz", 137, 150, 157: "hâk ve şavâbî bulanlar", 170. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 839; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 2/92.

Âyet: Hemze-i memdûde ile zâhir³⁹ ve vâzih 'alâmet ve nişâne demektir. Cenâb-ı Hakk'ın vücûd ve kudretine delâlet eden maşnû'âta dahî âyet denilir. Ve süver-i Kur'âniyenin münkasim olduğu cümlelere dahî âyet itlâk olunur ki bu cümleler fâsılalarla yekdiglerinden mütemeyyiz olurlar ya'ni şoñ kelimeleriyle birbirinden ayrılırlar. Cem'î *'âyât* gelir.⁴⁰

İmân: Lugatta ikrâr ve i'tirâf etmek ve inanmak demektir. İştîlâh-ı şer'ede tevhid-i Bârî ve nübüvvet ve ba's ve rûz-i cezâ gibi muktezâ-yı dinden olduğu yakînen ma'lum olan şeyleri taşdîk ve ikrâr etmektir ki bu vechile iman edenlere *mü'min* ve etmeyenlere *kâfir* denilir. Lisanla ikrâr edip de kalben münkir olanlara dahî *münâfik* denir.⁴¹

3.2. Bâbu'l-Bâ

Be's: Harbin şiddeti.⁴²

Be'sâ: Fakr ve fâka ve yoksulluk.⁴³

Bâğ: İmâmü'l-[müslimîne]⁴⁴ âşî olan ve hakkı olmayan şeyi taleb eden ve lezzet için tenâvül eyleyen.⁴⁵

Berk: Şimşek.⁴⁶

Beşir: Mübeşşir ve müjdeci demektir. Peygamberler nâsı cennetle tebşir ettiklerinden onlara *beşir* denilir.⁴⁷

Bi'tâne: Maḥrem-i esrâr olanlar.⁴⁸

Beyyinât: Şâhitler, âşikâr deliller, vâzih mu'cizeler demektir. Müfredi *beyyinê* dir. Bey-yine odur ki bir emr onunla mübeyyen ve muttazih⁴⁹ olur.⁵⁰

3.3. Bâbu't-Te

Tebşir: Meserretli haber vermek, müjde etmek, muḥlulamaḥ ma'nâsınadır. İsm-i fâ'ili *mübeşşir* olup müjdeci ve tebşir eden kimse demektir.⁵¹

Tahrîf: Tağyîr ve tebdil etmek ve bir şeyi bir tarafa imâle eylemek ya'ni bir cihete mâil kılmak ve lafzı deġiştirmek veyâḥud ma'nâsını tağyîr eylemek ya'ni yañılış ma'nâ vermek maḥâmlarında kullanılır.⁵²

³⁹ M: طاهر.

⁴⁰ el-Bakara 2/39, 41, 61, 73, 99, 106, 118: "...alâmet ve nişân...", 129, 145: "delil", 151, 164, 187, 211, 219, 221, 231, 242, 248, 252, 259, 266. Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 1/74. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 101-103.

⁴¹ el-Fâtiha 1/3; el-Bakara 2/93, 108, 109, 143, 186: "...kalben beni taşdîk etsinler". el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 91; el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 1/124.

⁴² el-Bakara 2/177.

⁴³ el-Bakara 2/177: "yoksulluk", 214. Ebû Bekir er-Râzî, *Garîbi'l-Kur'ân*, 258; Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Aşrî)*, 1/405.

⁴⁴ M: امام السنييه.

⁴⁵ el-Bakara 2/173: "...başkasının yanında ol memnû' şeylerden sedd-i ramaḥ edecek miḥdârî bulunup da nefsinî ona terciḥ ve cebren onun yedinden aḥz ile onu ma'rîz-ı helâke ḳor ise... Ba'zî müfessirîn «*bâğ*»yi imâmü'l-müslimîne 'âşî... ma'nâsına ḥaml etmiştir...". bk. el-Bakara 2/90, 213. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 5/193; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim İtfeyyîş (Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384), 2/231-232; Ayıntâbî, *et-Tibyân*, 1/63.

⁴⁶ el-Bakara 2/19, 20. Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Aşrî)*, 1/323.

⁴⁷ el-Bakara 2/119: "...cennet ile müjde edici...".

⁴⁸ Âl-i İmrân 3/118; Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Aşrî)*, 1/352.

⁴⁹ M: متصيح.

⁵⁰ el-Bakara 2/87, 92, 99, 159, 185: "...vâzih ve âşikâr âyetlerdir", 209, 211, 213, 253. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 157; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 1/92.

⁵¹ el-Bakara 2/213: "müjdeci". Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 2/357; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 1/59; Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Aşrî)*, 1/341.

⁵² el-Bakara 2/75. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 228; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 3/560-561; Âsım Efendi, *Kâmus Tercemesi* (İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1305), 3/545.

Taşdîk: Gerçeklemek, birinin kelamını şıdka nisbet eylemek ya'ni gerçek [olduğunu] söylemek demektir.⁵³

Te'tavvu': Tav'an ya'ni kişi kendi ihtiyârıyla bir iş işlemektir. Ve t'âatte tekellüf eylemektir. Ve teberru' ma'nâsına gelir ki nâfile namaz kılmak ve oruç tutmak gibi vâcib olmayan t'âat ve 'ibâdeti işlemek demek olur.⁵⁴

Tafzîl: Bir kimseye sâirinden ziyâde fazl ve meziyyet verib onu sâirinin üzerine tercîh eylemektir.⁵⁵

Takvâ: Hazer ma'nâsıdır. Ve işlâh-ı şer' de 'âhîretçe muzır olan şeyden hazerdir ki *ittikâ* lafzının şerhinde beyan olunduğu üzere üç derecesi vardır. Bidâyeti şirkten hazer ve nihâyeti mâsivâdan teberrîdir ve ortası her nev' gûnahtan hazerdir. Ve ba'zan havf ve haşyete takva denilir.⁵⁶

Tekebbür: Kibir getirmek ve kişi kendisini başkasından daha büyük görmek ki, fi'l-hakîka fazl ve şerefe daha büyük olsa da'ih mezmumdur.⁵⁷

Tekzîb: Çok yalan söylemek, inkâr eylemek, yalana nisbet etmek ya'ni bir adama yalancı demek ma'nâlarına gelir.⁵⁸

Tenzîl: İndirmek veya bir şeyi bi't-tedric müteferrikan ve peyderpey indirmek.⁵⁹

Tevvâb: Esmâ-i hüsnâdandır, 'ukûbetten mağfiret ve rahmete ziyâde rücu' edici ve tevbe'yi kabûl edici ve tevbe'ye muvaffak edici demektir.⁶⁰

3.4. Bâbu'l-Cîm

Cennet: Eşcâr ve köşklere olan bağ ve bağçedir, cem'i *cinân* ve *cennât* gelir. Ve 'âhîrette mü'minler için müheyâ olan dâr-ı şevâbdır ki yedidir, ya'ni Cennetü'l-Firdevs ve Cennetü'l-'Adn⁶¹ ve Cennetü'n-Na'im ve Dâru'l-Huld ve Cennetü'l-Me'vâ ve Dâru's-Selâm ve 'İl-liyyûn'dur⁶². Bu cennetlerin her birinde a'mâl-i şâlihanın derecelerine göre merâtib ve dercât-ı mütefâvite vardır. Ve hep cennetlerin tahtından ya'ni ağaçlarının ve köşklere altından latîf ırmaqlar akar.⁶³

Cünâh: Zamm-ı cîm ile günah ma'nâsıdır. Hakk-ı mazlum ya'ni bir zulm veya zarardan dolayı bir kimsenin üzerine terettüb eden hak ma'kâmında da'ih isti'mâl olunur.⁶⁴

3.5. Bâbu'l-Hâ

Hac: İhram-bend olarak Ka'be'yi ve 'Arafât'ı vaqt-i mu'ayyeninde vech-i meşrû' üzere ziyâret eylemektir. İktidârı olan kimseye 'ömründe bir kere hac etmek farzdır.⁶⁵

⁵³ el-Bakara 2/41, 89, 91, 97, 101. Âsım Efendi, *Kâmus Tercemesi*, 3/917.

⁵⁴ el-Bakara 2/158: "amel-i hayr", 184: "teberru". Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 4/139; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 1/115; Âsım Efendi, *Kâmus Tercemesi*, 3/350.

⁵⁵ el-Bakara 2/47, 122, 253. Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Asrî)*, 7/124.

⁵⁶ el-Bakara 2/123, 197, 237. Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 1/36.

⁵⁷ el-A'râf 7/13. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 15/366.

⁵⁸ el-Bakara 2/39, 87; el-Bürûc 85/19. Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Asrî)*, 7/469.

⁵⁹ el-Bakara 2/23, 90, 97, 105, 176; el-İsrâ 17/106... *Peyderpey indirme* anlamının tenkidi için bk. el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 4/164.

⁶⁰ el-Bakara 2/37, 54, 128, 160: "...tevbeleri ziyâde kabûl ediciyim". bk. Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 1/73; Ayıntâbî, *et-Tibyân*, 1/26.

⁶¹ M: جنته العدن.

⁶² M: علويه. Bu tashihî *Müfredât*'tan istifadeyle yaptık.

⁶³ el-Bakara 2/25, 35, 82, 111, 214, 221, 265: "bağçe", 266: "bağ". bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 204; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 2/352-353.

⁶⁴ el-Bakara 2/158: "günah", 198, 229, 230, 233, 234, 235, 236, 240, 282: "suç". el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 207; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 4/137 (فَمَعْنَى: لَا جُنَاحَ عَلَيْهِ إِذْ ذَكَرَ فِي الْقُرْآنِ: لَا مِثْلَ لِأَحَدٍ عَلَيْهِ بِمُطَابِقَةِ شَيْءٍ مِنَ الْأَشْيَاءِ).

⁶⁵ el-Bakara 2/158, 189, 196, 197. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 218; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 4/136.

1032 | Murat Kaya. Ahmet Cevdet Paşa'nın Kur'ân Tercümesine Yazdığı *Muqaddime...*

Hikmet: 'İlim ve 'akıl ve 'ilmi tahkik ile 'ameli ihkâm ve 'adl ve fikh ve fehm ve din ile 'amel⁶⁶ ve tâat-i Bârî ve tefekkür fi emrillâh ve vera' ve takva ve nübüvvet ve şerî'at ve sünnet ma'nâlarına gelir. Ve Kur'ân ve İncil'e itlâk olunur. Ve mevâ'ız-ı Kur'ân ve bir emrin şavâb ve sedâdı ve bir şeyin serd sebebi ve bir şeyi ma'halline koymak ve kişinin kavlı ve fi'li⁶⁷ sünnete muvâfık olmak ve bi-ğadri'l-imbân hakâyıki nefsü'l-emrde olduğu vech üzere bilmek ve insan kendiyeye nâfi' muzır olan şeyleri bilmek ma'nâlarında kullanılır. Ve ba'zılar şifât-ı ilâhiyeden olan hikmeti⁶⁸, eşyâyı künhüyle bilmek ve gâyet ihkâm ve itkân⁶⁹ üzere icâd eylemek ve insanın evşâfından⁷⁰ olan hikmeti, mevcûdâtı bilmek ve 'amel-i hayr işlemek diye ta'rîf etmişlerdir.⁷¹ Ve ba'zıları hikmet kavlı ve 'amelde işâbet eylemektir derler.⁷²

Hakîm: Kavlı ve fi'linde işâbet eden ve nefsini hevâ ve hevesten men' ve 'ilmiyle 'amel eyleyen ve eşyânın⁷³ hakâyıkına ve esrâr ve esbâbına vâkıf ve fehîm ve 'âkil ve 'âlim olan.⁷⁴

Halîm: Kudreti var iken affeden ve yavaş ve mülâyim olan ve Cenâb-ı Hak'ka vaşif olarak cezayı te'hîr eder, azâbı ta'cîl etmez ma'nâsını ifade eyler.⁷⁵

Hamd: Bir zâtu ef'âl-i cemîlesinden ya'ni güzel işlerinden dolayı medh ve şenâ etmek ya'ni övmektir. Zıddı *kadh* ve *zem'*dir.⁷⁶

Hamîd: Esmâ-i hüsnâdandır, ziyâde ma'hmûd ve memdûh ma'nâsınadır ki şifât-ı hamîdenin ekmelini câmi' demek olur. Yâhud ziyâde hamd eden ve hamd edici ma'nâsınadır ki kullarının a'mâlini kabûl edip ma'a ziyâdet⁷⁷ ecr ve cezâ verir demek olur.⁷⁷

Hayy: Diri ma'nâsınadır ki ölü ve cemâd degildir demektir. Ve esmâ-i hüsnâdandır ki dâima diri ve ölmek ihtimâlinde berî olan Vâcibü'l-Vücûd demek olur.⁷⁸

3.6. Bâbu'l-Hâ

Huşû: Şûrî ve ma'nevî tezellül ya'ni huşûr-i kalble ve gözle ve sesle tevâzu' demektir.⁷⁹

Hudû: Sükût ve inkiyâd ve tevâzu' ve serfürû eylemektir.⁸⁰

3.7. Bâbu'z-Zâl

⁶⁶ M: عملی.

⁶⁷ M: فعل.

⁶⁸ M: حکمت.

⁶⁹ M: اتفاق.

⁷⁰ M: اوصافه.

⁷¹ Bu ikili taksim *Müfredât*'ta aynen yer alır (249).

⁷² el-Bakara 2/129: "şerî'at", 151, 231, 251, 269. bk. el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 1/440-443; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 2/487-492.

⁷³ M: دستانك.

⁷⁴ el-Bakara 2/32, 129: "...her şeyi hakkıyla bilip ona göre yaparsın...", 209, 220: "Hakîm'dir (muhteşâyı hikmet üzere hükmeyley...", 228, 240, 260. bk. Ebû Bekir el-Enbârî, *ez-Zehîr fi me'ânî kelimâti'n-nâs*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992), 1/109-110.

⁷⁵ el-Bakara 2/225: "Halîm'dir (Ciddî yeminlerinizden tolayı müstahîk olduğunuz cezâyı tevbe ve istiğfârınıza terabbuş⁷⁵ ta'cîl etmedi. Her işte azâbı ta'cîl etmez...", 235, 263. bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Mekketü'l-Mükerreme: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, ts.), 4/455; Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1407), 1/268.

⁷⁶ -Fâtiha 1/2; el-Bakara 2/30. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 256.

⁷⁷ el-Bakara 2/267: "Hamîd'dir (infâkınızı kabûl ile şevâbını verir". bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 256; el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 1/451.

⁷⁸ el-Bakara 2/255. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 269; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 2/512-513.

⁷⁹ el-Bakara 2/45; el-İsrâ 17/109. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 283; el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 1/504; Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Aşrî)*, 3/118.

⁸⁰ eş-Şu'arâ 26/4; el-Ahzâb 33/32. bk. el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 1/509; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 2/550.

Zikr: Bir şeyi unutmayıp hâtırdâ tutmak ve derhâtır etmek, hâtıra getirmek demektir. *Nisyân* ve *ğaflet*'in mukâbilidir. Ve yâd eylemek ya'ni aınmak ma'nâsına gelir ki mukâbili *sükût*dur.⁸¹

3.8. Bâbu'r-Râ

Ra'fet: Pek esirgemek, ziyade merhâmet eylemek.⁸²

Ra'ûf: Şâhib-i ra'fet olan ve ziyade merhâmet eden.⁸³

Rab: Fi'l-aşl mürebbî ya'ni terbiye edici ve besleyici ma'nâsındır. Ve cümle ma'hlûkâtı besleyip terbiye eden ve cümlesinin mâliki olan Cenâb-ı Perverdigâr Te'âlâ hazretlerinin esmâ-i hüsnâsındandır. Ve birinin şâhibi ve mâliki ve müstahikki ve seyyidi ve efendisi olan kimseye da'î onun rabbi diye ta'bîr olunur. Amma böyle birşeye muzâf olunmaksızın yalnız "Rab" lafzı Allah Te'âlâ hazretlerinden başkasına 'ıtlâk olunmaz.⁸⁴

Racîm: Ma'rûd, sürgün, rahmetten dûr ve mehcûr ve mel'ûn demektir. Şeytan cennetten sürgün ve dergâh-ı ilâhîden ma'rûd ve mele-i a'lâdan mehcûr ve taraf-ı ilâhîden mel'ûn olmakla "racîm" diye tavşîf olunur.⁸⁵

Rahm, rahmet, merhâmet: Esirgemek ve rikkat ve şefkat ma'nâsındır. Cenâb-ı Hâkk'a vaşîf oldukça 'inâyeti olan, lütf ve ihsân ma'nâsındır.⁸⁶

Rahmân: Lütf ve ihsânı gâyet büyük olan zât ya'ni nihâyet mertebede fazl ve ihsân olan ve bi-lâ 'ivâz lütf ve ihsân eden mün'im-i ha'kîki demektir ki Allah Te'âlâ hazretlerine ma'şûş olan esmâ-i hüsnâdandır. Çünkü Cenâb-ı Hâk mücerred cûd ve kereminden bu 'âlemi yarattı ve halka vücûd ve hayat bahşetti ve ba'de'l-mevt yine diriltecektir. O'ndan başkası böyle büyük lütf ve ihsânlarâ kâdir degildir ve lütf ve ihsân denebilecek şeye kâdir olanlar da'î bunu mahzâ cûd ve keremlerinden istemezler belki dünyevî ya uhrevî bir gâraz ve 'ivâz için yaparlar. Hâlbuki bu kudretleri da'î Allah Te'âlâ hazretlerinin onlara bahş eylemiş olduğu bir fazl ve ihsândır. Binâen'aleyh Allah Te'âlâ hazretlerinden başkasına "Rahmân" denilmez.⁸⁷

Rahîm: Ziyâde merhâmet ve her türlü ihsân ve 'inâyet edici ve esirgeyici demektir. Ve esmâ-i hüsnâdandır ki Cenâb-ı Hâk yarattığı ma'hlûkâtı dâima dünyada merzûk ve muhâtarât-tan maşûn ederek onlara be'â ihsân eder. Büyük küçük her türlü ni'meti O'ndan recâ ve niyâz etmelidir. 'Âhirette da'î mü'minleri müebbeden merzûk edecektir. Merhâmet ve ihsânı çok olan kişiye da'î "rahîm" denilir.

Ba'zı 'ulemâ indinde Rahmân dünyada⁸⁸ kâffe-i nâsa ve Rahîm 'âhirette yalnız mü'minlere rahmet edici demektir.⁸⁹

Rasûl: Taraf-ı ilâhîden meb'ûş insan yâhud melektir.⁹⁰

⁸¹ el-Bakara 2/40, 47, 63, 114, 122: "...derhâtır ediniz", 152, 198, 200: "yâd ettiğiniz...", 203, 231, 235, 239. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 328-329.

⁸² en-Nûr 24/2. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 373; Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Aşri)*, 4/29.

⁸³ el-Bakara 2/143: "...pek merhâmetli...", 207. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 373; el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 2/55.

⁸⁴ el-Fâtiha 1/2; el-Bakara 2/5, 21, 26... el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 336; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 1/28.

⁸⁵ Âl-i İmrân 3/36; el-Hıcr 15/17, 34; en-Nahl 16/98; Sâd 38/77; et-Tekvîr 81/25. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 345-346; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/577; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/71; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 3/211.

⁸⁶ el-Bakara 2/64, 105, 157, 178, 218, 286: "...lütf ve ihsân eyle". bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 347; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 3/53.

⁸⁷ el-Fâtiha 2/1, 3; el-Bakara 2/163: "...ni'metlerin usûl ve fîrû'unu ve küllî ve cüz'isini veren O'dur...". bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 347; el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 2/80.

⁸⁸ M: رب ده.

⁸⁹ el-Fâtiha 2/1, 3; el-Bakara 2/37, 54, 128, 143, 160, 163, 173, 182, 192, 199, 218: "Çok ihsân edicidir", 226. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 347-348; Ayıntâbî, *et-Tibyân*, 1/2.

⁹⁰ el-Bakara 2/87, 98, 101... el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 353.

Ra'd: Gök gürlemek.⁹¹

Ref: Yuğarı kaldırmak ve yüce kılmak ve bir şeyi yerinden kaldırıp taşımak, yaklaştırmak.⁹²

Rifat: Yüce[lik], ululuk.

Reff: Yüce ve yüksek ve şerif ve ulu.⁹³

Rikakat: Rahım ve şefkat ki kalb yufkalığından neş'et eden mihribânlıktır.⁹⁴

3.9. Bâbu'z-Ze

Zelle: Ayak sürçüp kaymak, haşâ etmek.⁹⁵

3.10. Bâbu's-Sîn

Sibt: Kesr-i sîn ile hafîd, torun ma'nâsınadır ve 'Arab'da "kabîle" kullanıldığı gibi Benî İsrâîl'de dağî ânîñ yerinde *sibt* lafzı isti'mâl olunur. Cem'î *esbât* gelir. Nitekim *esbât-ı Benî İsrâîl* denilir ki Benî İsrâîl'in on iki kabîlesi ya'ni on iki bölüğü demektir.⁹⁶

Sücd: Secde etmektir ki aşl-ı luğat-i 'arabîde serfûrû eylemek ve inhinâ ile ya'ni egiyerek tezellül ve tevâzu' etmektir. Evâilde beyne'n-nâs tevâzu' için bu mu'amele câri idi ve hâlâ ba'zî aqvâmıda câridir. Zuhûr-i İslâm'da bu mu'amele terkolunarak selâm vermek onun yerine kâim olmuştur. Ve işlâh-ı şer' de secde 'ibâdet kaşdıyla alnını yere koymaktır. Bu ise ancak Allah Te'âlâ hazretlerine olur. O'ndan başkasına bu vechile secde şirktir. Faqat eğer 'ulemânın re'iyine göre 'ibâdet kaşdıyla olmayıp da mücerred tezellül ve ta'zîm vechile alnını yere koymak aşr-ı sa'âdete kadar mubâh imiş. Yûsuf 'aleyhisselam'a kardeşlerinin⁹⁷ secde etmeleri dağî bu vechileydi ki haqîkat-i hâlde secdeleri Cenâb-ı Haqq'a olup ancak onu kıble ittihâz etmişlerdi. Bu da Ka'be'ye teveccüh kabîlindendir. Ma'amâfih meleklerin Âdem'e sücûdu ma'nâ-yı lügavîye maşruf olarak ona ta'zîm için serfûrû etmekten kinâyeye olmağ dağî muhtemeldir.⁹⁸

Sefih: Feth-i sîn kesr-i fâ ile kaçık ya'ni 'aklı hafif ve re'yi za'if olan ve vakûr olmayan kimesne demektir. Câhil ve nâdân olan kimseye dağî 'ıtlâk olunur. Cem'î *süfehâ* gelir. İşlâh-ı fuqahâda *sefih* müsrif ma'nâsına olup ahmağ ve şaşkın olan kimesne dağî sefih addolunur.⁹⁹

Semf: Esmâ-i hüsnâdandır. Ziyade işitici, lâyıkıyla işitici, tamamıyla işitici, her şeyi işitici, her şeye haqqıyla muttâlî demektir.¹⁰⁰

3.11. Bâbu's-Şîn

Şefkat: Acımağ, şaşınmağ, merhamet etmek.¹⁰¹

⁹¹ el-Bakara 2/19. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 357; Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Aşrî)*, 4/127.

⁹² el-Bakara 2/63, 93, 127, 253. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 360-361; el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 2/103-104.

⁹³ Gâfir 40/15. Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Aşrî)*, 4/147.

⁹⁴ et-Tûr 52/3. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 361; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 3/93.

⁹⁵ el-Bakara 2/36, 209: "...sürçerseniz". bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 381-382.

⁹⁶ el-Bakara 2/136, 140: "...Ya'kûb ve torunları...". el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 394; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 3/179.

⁹⁷ M: السلام ملكارى. Bu tashihi Beydâvî'den istifade ile yaptık (*Envârü't-Tenzil*, 1/70-71).

⁹⁸ el-Bakara 2/34, 58, 125. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 396-397.

⁹⁹ el-Bakara 2/13, 130: "...kendini bilmeyenler (...derk ve tefekkür etmeyen farfâralardır 'akılsızlardır", 142: "...'aklı hafif olanlar...", 282. el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 2/204; Âsım Efendi, *Kâmus Tercemesi*, 4/811.

¹⁰⁰ el-Bakara 2/127, 137: "...çok işiticidir...", 181, 224, 227, 244, 256.

¹⁰¹ el-Kehf 18/49; el-Ahzâb 33/72; el-Mücâdile 58/13. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 458-459.

Sükr: Mün'imi in'âmı mu'âbilinde lisanla şenâ eylemek yâhud sâir a'zâ ile ona ta'zîm ve ihtiram etmektir. *Zıddı küfrân-ı ni'mettir.*¹⁰²

Şâkir: Esmâ-i hüsnâdan olup kullarının tâtatleri üzerine mükâfat edici ve şevâb verici demektir.¹⁰³

3.12. Bâbu's-Şâd

Şafh: Yüz çevirmek ve terketmek ve mücrimin 'itâbını terkeylemek ya'ni tevbîh ve tekirden vazgeçmek.¹⁰⁴

3.13. Bâbu'd-Zâd

Zâll: Lâm-ı müşeddede ile zâlâlette kalan ve şapık olan kimesne demektir. *Zâlâlet* ten müştahtır. *Zâlâlet* ise yol azıtmak, yol şapıtmak, yolu şaşırma ma'nâsındır.¹⁰⁵

Zarrâ': Maraz ve hastalık.¹⁰⁶

3.14. Bâbu't-Şâ

Şâgüt: Şeytan ve put ve ilâh-ı bâtil ve nâs igvâ eden ve kâhin ma'külesi pîşvâ-yı zâlâlet olanlar demektir. Müfred ve cem' ma'kâmında isti'mâl olunur.¹⁰⁷

Şûr: Şağ demektir. Façat münbit olan şağda isti'mâl olunur. Nebatî olmayan çıplak şağa şûr denilmez. Ve meşhur Cebel-i Mûsâ'dır ki Mûsâ *'aleyhisselam* onda Cenâb-ı Hâk'la söylemiştir. Sîna şahrasına müşrif bir cebel-i mübarek olup Şûr-i Sînâ ve Şûr-i Sînîn denilir. Ve Şam ikliminde Mescid-i Akşâ'nın cânib-i yemîninde vâki' bir şağa dahî Şûr-i Sînâ derler.¹⁰⁸

Şayyib: Şer'in yâhud tab'-ı selîmin hoşgördüğü şey demek olarak ba'zan helâl ma'kâmında kullanılır. Ve lezîz ve tâhir ve pâk ve pâkize ve hasen ma'nâlarına gelir ki *şabîs* mu'âbilidir.¹⁰⁹

3.15. Bâbu'z-Zâ

Zulüm: Aşl-ı lügatta bir şeyi ma'hallinin gayriye koymaktır. "Her kim ki kurdu çoban ederse zulmeder" deyû darb-ı meşel olunur.¹¹⁰ Ve 'urf-i şer'de müstahîk olmayan ve menfa'at-i meşrû'a ve def'-i mazarrat bulunmayan ızrârdır.¹¹¹

¹⁰² el-Bakara 2/52, 56, 152, 158, 172, 185, 243. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 461-462; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 3/334-335, 338.

¹⁰³ el-Bakara 2/258: "Şüphesiz Allah onun şevâbını vericidir". bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 462; el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 2/284.

¹⁰⁴ el-Bakara 2/109: "...onların 'ikâb ve 'itâbindan vazgeçiniz, fi'len ve kavlen mukâbele etmeyiniz". bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 486; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 3/421-422.

¹⁰⁵ el-Fâtiha 1/7; el-Bakara 2/16, 26, 108: "şapar", 175, 198, 282: "unutur". bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 509-513.

¹⁰⁶ el-Bakara 2/177, 214: "hastalık". el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 504; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 3/468.

¹⁰⁷ el-Bakara 2/256, 257. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 521; Abdülbâkî b. Abdülmecîd el-Yemânî, *Kitâbü't-tercümân an garîbi'l-Kur'ân*, thk. Halit Zavalısız (İstanbul: İFAV Yayınları, 2007), 16-17; Ayıntâbî, *et-Tibyân*, 1/110.

¹⁰⁸ el-Bakara 2/63, 93. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 528; Yemânî, *Kitâbü't-tercümân*, 202.

¹⁰⁹ el-Bakara 2/57, 168: "Şer'in ve tab'-ı selîmin hoşgördüğü şeyler...", 172: "lezîzlerinden", 267: "iyilerinden". el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 2/429-431; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 3/531-532.

¹¹⁰ Büstânî, *Muhîtu'l-muhît* (Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1987), 566. Cevdet Paşa'nın kütüphanesinde bu lügatin Beyrut 1286 baskısı mevcuttur, bahsettiği darb-ı meseli bu kaynaktan almış olması kuvvetle muhtemeldir.

¹¹¹ el-Bakara 2/35, 51, 54, 57, 59, 92, 95, 114, 124, 140, 145, 150: "...mükâbere ve 'inâd üzre olanlar", 165: "şirki irtikâbla zulmedenler...", 193, 229, 231, 246, 254, 258, 270, 272, 279: "Ziyâde aḥz ile zulmetmez...", 281. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 537.

3.16. Bâbu'l-'Ayn**'Âdî:** Tecâvüz eden.¹¹²**'İtâb:** Tekdîr ve tevbîh eylemek.¹¹³**'Azâb-ı elîm:** Elemli ya'ni gâyet şiddetli azâb demek olur.¹¹⁴

'Arş: Sakf demektir ve çadır ve sâyebân¹¹⁵ ve saz maqûlesinden yapılan gölgelik ve kulûbe ve şalac ve köşk ve tabut ma'nalarına gelir. Ve padişahın taht ve serîrine dahî 'arş denilir. Ve 'uluv ve rif'at ve mecd ve şân ma'nâsında isti'mal olunur. Kuş yuvasına da 'arşu't-tâir denir. Ve 'Arşu'r-Rahmân bir cirm-i 'azîm u 'âlidir ki miqdâr-ı cesâmetini ancak Allah Te'âlâ hazretleri bilir. Nitekim Kürsî hakkında mervî olan bir hadis-i şerifte *'Yedi kat gökler ve yerler Kürsî'ye nisbetle ancak bir ovada bir halka gibidir. 'Arş'ın Kürsî'ye nisbetle fazlı dahî ovanın halkaya nisbetle olan fazlı gibidir'*¹¹⁶ diye buyurulmuştur. Ve 'inde'l-hukemâ 'Arş, Felek-i A'tlas'tır ki¹¹⁷ mecd ve cihât-ı 'uluv olan Felek-i A'zam'dır, kâffe-i mevcûdâtı muhîttir.¹¹⁸

'Azîz: Kâdir ve gâlib.¹¹⁹**'İşyân:** Tâatten çıkmak, emre muhâlefet etmek, 'âşî olmak demektir.¹²⁰

'Afv: *Sehv* vezninde mahvetmek ve mücrimin 'ikâb ve cezâsını terkeylemek ya'ni mücâzâtından vazgeçmek.¹²¹

'Afûv: *Adûv* vezninde afvı çok ve günahları çok afv edici.¹²²**'İkâb:** 'Azâb eylemek, işkenceyle mücâzât etmek.¹²³

'Alîm: Esmâ-i hüsnâdandır. Her şeyi künh ve haqîkati üzere bilici, lâyıkiyla bilici, çok bilici ma'nâsındadır ve bilgiç demektir.¹²⁴

'Umre: Hacda olduğu gibi ihram-bend olarak vech-i ma'lûm üzere Ka'be'yi ziyaret eylemekdir ki a'mâl-i haccın ekşeri bunda dahî ifâ olunur. Faqâh Arafât'ta¹²⁵ ve Müzdelife'de vukûf yoktur. Ve sünnet-i müekkedde olup vaqt-i mu'ayyeni dahî yoktur. Şu kadar ki ramazân-ı şerifte icrâsı mendubdur. Ve hacca mahşûs olan yevm-i 'Arefe ile onu velyeden eyyâm ve leyle-i 'iydiyyede icrâ olunmaz.¹²⁶

¹¹² el-Bakara 2/61, 65, 173: "...memnû' şeylerden sedd-i ramaq miqdârıyla iktifâ etmeyip de hadd-i zarûretten ziyâde yerse... ba'zî müfessirin «'âdî'yi ka't-ı tarîk ile ebnâ-yı sebîle müte'addî ve müte-câviz ma'nâsına haml etmiştir...", 178, 190, 194, 229, 231. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 5/193; Kurtubî, *el-Câmi*; 2/231-232.

¹¹³ en-Nahl 16/84; er-Rûm 30/57; Fussilet 41/24; el-Câsiye 45/35.

¹¹⁴ el-Bakara 2/10, 104: "pek şiddetli", 174, 178.

¹¹⁵ M: سايبان.

¹¹⁶ Ebû Hâtîm Muhammed İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân bi-tertibî İbn Belbân*, thk. Şu'ayb Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 2/77.

¹¹⁷ Semîn el-Halebî ve Fîrûzâbâdî bu görüşü kabul etmezler (*Umdetü'l-huffâz*, 3/51; *Besâir*, 4/42).

¹¹⁸ el-A'râf 7/54, 137; et-Tevbe 9/129; Yûnus 10/3... Krs. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 558-559; Yemânî, *Kitâbü't-Tercümân*, 17, 86, 143.

¹¹⁹ el-Bakara 2/129: "galebe ve kudret şâhibi", 209, 220, 228, 240, 260.

¹²⁰ el-Bakara 2/61, 93. Büstânî, *Muhîtu'l-muhît*, 608.

¹²¹ el-Bakara 2/52, 109: "...onların 'ikâb ve 'itâbindan vazgeçiniz...", 178, 187, 237, 286". Büstânî, *Muhîtu'l-muhît*, 615-616.

¹²² en-Nisâ 4/43, 99, 149; el-Hac 22/60... Büstânî, *Muhîtu'l-muhît*, 616.

¹²³ el-Bakara 2/196, 211. Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Aşrî)*, 6/240-241.

¹²⁴ el-Bakara 2/29, 32, 95, 115: "...kullarının meşâlihini lâyıkiyla bilicidir...", 127, 137, 158, 181, 215, 224, 227, 231, 244, 246, 247, 256, 261: "Her şeyi künh ü haqîkatiyle bilicidir", 268, 273, 282, 283. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 581; el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 3/113.

¹²⁵ M: عرفة.

¹²⁶ el-Bakara 2/158: "...umre uşûlü üzere ziyaret eylerse", 196. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 586; el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 3/123.

3.17. Bâbu'l-Ġayn

Ġufrân: Mağfiret, cürm örtmek ki lisan-ı Türkî'de yarlıgamağ ta'bîr olunur.¹²⁷

Ġaffâr, Ġafûr: Esmâ-i ħüsnâdandır, kullarını yarlıgayıcı ya'ni günahlarını çok setredici ve setreden demektir.¹²⁸

Ġayb: Ġâib ve nâbedîd ve belirsiz olan ya'ni gözden nihân ve hiss-i insânîden ħafî ve mestur olup bedîhiyyât-ı 'aqliyeden daĥî olmayan şeydir.¹²⁹ Gözle görülen ve sâir ħavâs¹³⁰ ile hissolunan şeyler müşâhed ve maĥsûs olmağla onlara ħayb denilmediği¹³¹ gibi *küll cüz'ünden büyüktür* ve *dâire murabba' degildir, gece gündüz degildir, bir üç degildir, bir üç olamaz* gibi bedîhiyyât-ı 'aqliyeden olan kazıyyelere daĥî ħayb denilmez. Zira bunlar bi'l-bedâhe ma'lumdur.

Ġayb iki kısımdır.

Kısm-ı evvel: Hiç delili olmayan ħaybdır ki 'ilmi Cenâb-ı Ĥağğ'a maĥşûstur. **وَ عِنْدَهُ مَفَاتِيحُ** âyet-i kerimesinde¹³³ olan ħaybdan murad budur. Bu daĥî iki nev'dir.

Nev'-i evvel: Ġayb-ı mutlakdır ki ancak ħaraf-ı ilâhîden ħaber verilmekle ma'lum olup diğere vechile kimsenin ma'lumu olamaz. Nitekim vağt-ı kıyâmet gibi ki herkesin meçhûldür ve ancak vahy-i ilâhî ile ma'lum olmuştur.

Nev'-i sâni: Ġayb-ı izâfîdir ki ba'zı nâsın ma'lumu olduğı ħâlde diğere ba'zılarına göre ħayb, meçhûldür. Nitekim bir belde yağmur yağar iken ol belde ahâlisinin meşhûdu olur amma diğere belde ahâlisine göre ħayb ve meçhûldür.

Kısm-ı sâni: Vücûduna delil-i 'aklı yâĥud naklî olan ħaybdır. Cenâb-ı Ĥağğ'ın zât ve şifâti ve ahvâl-i 'âĥiret gibi ki mücerred ħarâib maşnû'âta nazâr ve istidlal ile Cenâb-ı Ĥağğ'ın vücûdu 'aklen sâbit olur. Ahvâl-i 'âĥiretin ħağâyıkı 'ağilla bilinmez ancak delil-i nakl ile ma'lum olur. Allah Te'âlâ ħazretleri ħâzırır, O'na ħâib [demek] câiz degildir fağat ħalkdan ħafî ve nihân olmağla ħayb denilir. **الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ** âyet-i kerimesinde¹³⁴ olan ħaybdan murâd kısm-ı sâni'dir ve ba'zılar murâd Cenâb-ı Ĥağğ'dır derler.¹³⁵

3.18. Bâbu'l-Kef

Kitâb: Mektûb gibi yazılır şâhîfeye denir ve yazılmış, yazılan ve yazılacak olan ma'nâlarında kullanılır. Çünkü *kitâb* fi'l-aşl yazıyla sözlere birbirine zâm etmek ma'nâsına olup ba'dehû böyle yazıyla birbirine zammolunan sözlere daĥî *kitâb* 'ıtlâğ olunmuştur. Ve yalnız ibarece birbirine zammolunan sözlere daĥî *kitâb* denilmiştir ki yazılacak sözlere demek olur. Nitekim Ĥur'ân-ı Kerîm henüz yazılmamış olduğı ħâlde daĥî *kitâb* denilirdi. İştlâh-ı fuğâhâda *kitâb*, şerâyi' ve ahkâmı mutaazammın olandır. Allah Teâlâ ħazretleri ħarafından yeryüzüne Cibrîl-i Emîn vâsıtasıyla kitaplar nâzil olmuştur. Ancak bunlardan dördüne ya'ni Tevrat ve

¹²⁷ el-Bakara 2/58, 175, 199, 221, 263, 268, 284, 285, 286: "...uyubumuzu setreyle". Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Aşrî)*, 6/433-435.

¹²⁸ el-Bakara 2/173: "...mağfiret ve merĥameti çokdur", 182, 192, 199, 218, 225, 226, 235; Tâ-hâ 20/82... Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Aşrî)*, 6/435.

¹²⁹ Bu cümle *Müfredât* (616-617) ile *Umdetü'l-huffâza* (3/185) birebir uymaktadır.

¹³⁰ M: حواسی.

¹³¹ M: ذنبلدی.

¹³² M: لا یعلم.

¹³³ el-En'âm 6/59.

¹³⁴ el-Bakara 2/3.

¹³⁵ el-Bakara 2/3, 33. Ġayb'ın bu taksimi Ebü'l-Bekâ'nın (öl. 1095/1684) taksimiyle birebir örtüşmektedir: *el-Külliyyât*; thk. Adnân Derviş - Muhammed el-Mısırî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419), 667-668; ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/38-39; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 2/273-274; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 1/38; Ayıntâbî, *et-Tibyân*, 1/14.

Zebûr ve İncil ve Kur'an'a kitâb denilmek üzere 'urf ve işlâh olup sairine *şuhuf*ta'bir olunur ki şahifeler demektir.¹³⁶

Kürsî: İskemle gibi üstüne oturlan şeyler ve 'ulemânın va'z için oturdukları şey ve mülûkun üzerine oturduğu taht demektir ve mülk ve saltanat ma'nasında kullanılır ve 'alâ rivâyetin seb'a semâvâtla 'Arş-ı 'Alâ arasında bir cirm-i 'azîmdir ki lisân-ı hükemâda ona felek-i şâmin ve felek-i şevâbit ve felekü'l-bürûc denilir.¹³⁷ 'Arş lafzının tercemesine bak.¹³⁸

3.19. Bâbu'l-Mîm

Me'âb: Mercî ve me'vâ.¹³⁹

Müttaqî: İttikâ ile muttaşif olan kimsedir ki ma'nâ-yı lügâvîsi şakınan ve perhizkâr olan kimse demek olur. Ma'nâ-yı şer'îsi dahî 'âhîrette muzır olan şeylerden şakınan kimse demek olup *ittikâ* ve *taqvâ* kelimelerinin şerhlerinde beyân olunduğu üzere üç derecesi vardır. Birincisi azâb-ı ebedîye ducâr olmamak için küfürden ictinâb eden kimse demektir ki mü'min demek olur. İkincisi her gûnahtan ictinâb eden kimse demektir ki ehl-i taqvâ denilir. Üçüncüsü bi'l-küllîye Hakk'a müteveccih ve mâsivâdan munka'at' olan kimsedir.¹⁴⁰

Meşâbe: Dönüp dolaşıp gelecek yer ya'ni nâsın ba'de't-teferruk mükerrenen toplandıkları ma'haldir ki meşveretgâh ve umûr yeri denilir. Ve ma'hall-i şevâb ma'nâsına gelir.¹⁴¹ Ka'be'ye *meşâbe* 'itlâk olunur, çünkü her sene huccâc orada toplanır, hem de şevab yeridir ki züvvârı müşâb olur.¹⁴²

Meşel: Fethateyn¹⁴³ ile büyük şânı olan şîfat ve hâlet-i garîbe, vaq'a-i acîbe.¹⁴⁴

Mescid-i Harâm: Beytullah'ın harem-i şerîfi ya'ni Ka'be-i Mükerrreme'yi hâvî olan câmi'-i a'zamdır.¹⁴⁵

Miskîn: Bir nesneye mâlik olmayan fakîr.¹⁴⁶

Müslim: Mu'îf ve münkâd olan ve özünü ihlâş¹⁴⁷ ya'ni sırrını Hakk'a hâliş kılan kimse ki muvâhhid demek olur.¹⁴⁸

Maşîr: Şayrûret, olmak ya'ni fakirken ganî ve kötüyken iyi olmak gibi rücû' ve tehavvül ma'nâsını muta'zammin olarak olmak demektir. Ve ism-i mekân olarak ma'hall-i şayrûret ma'nâsına gelir. Ve 'urfta şuların akip vardığı mevzie maşîr denilir.¹⁴⁹

¹³⁶ el-Bakara 2/2, 44, 53... Bu maddede yer alan bilgiler *el-Müfredât*'tan (699-702) özetlenmiş gibidir.

¹³⁷ Bu görüşün tenkidi için bk. Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, haz. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 1/913.

¹³⁸ el-Bakara 2/255. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 706; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 4/342.

¹³⁹ Âl-i İmrân 3/14; er-Ra'd 13/29, 36... bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 97; el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 1/137; Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Aşrî)*, 1/253.

¹⁴⁰ el-Bakara 2/2, 66, 177, 180, 194, 241. Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 1/36.

¹⁴¹ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 180; Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Aşrî)*, 2/6.

¹⁴² el-Bakara 2/125: "...Ka'be'yi nâsa mecma' ve mercî ve emniyet yeri kıldık...".

¹⁴³ مفتحين.

¹⁴⁴ el-Bakara 2/17, 26, 171: "Ve kâfirlerin hâli olanların hâli... kimsenin hâline hâli gibidir", 214, 261: "...hâl ve şânı...", 264, 265. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 758-760; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 4/481-484.

¹⁴⁵ el-Bakara 2/144, 149, 150, 191, 196, 217.

¹⁴⁶ el-Bakara 2/83, 177, 184, 215: "...bir nesneye mâlik olmayan fakîrler...". el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 417; el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 3/244.

¹⁴⁷ Doğrusu "özünü hâliş kılan" şeklinde olmalıdır.

¹⁴⁸ el-Bakara 2/112: "...kendini Allah'a hâliş kılar...", 128, 131: "...Müslim olmak ve sırrını Hakk'a hâliş kılmak tevhd-i Bârî'den kinâyedir ki 'lâ ilâhe illallah' demekle hâsil olur", 132, 133: "...kavil ve fi'il ve niyette özümüzü O'na hâliş kılmışız yahud O'na münkâdız", 136. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 423-424; el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 2/218.

¹⁴⁹ el-Bakara 2/126: "O ne kötü yerdir"; 285: "Ve ba'de'l-mevt 'avdet sanadır". bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 498-499.

Ma'rûf: 'Aklen ya şer'ân ya 'urfen¹⁵⁰ müstahsen olan şeydir. Mu'âbili fetih-i kefi ile *münkerdir*.¹⁵¹ *Kadr-i ma'rûf*, 'urfen ma'lûm ve 'adl ve inşâfa ma'krun olan miqdâr demektir.¹⁵²

Mevlâ: Seyyid, mâlik, efendi, yardımcı, mütevellî-i¹⁵³ umûr.¹⁵⁴

Meyt, [Meyyit]: Yâ-i sâkine ile ölü demektir, cem'i *emvât* gelir. Yâ-i müşeddede ile ölücü ve ölecek ve ölmeye şâlih olan demektir, cem'i *meyyitûn* gelir.¹⁵⁵

Mikât: Bir iş için ta'yîn olunan vakt ve vakti mu'ayyen olan va'ddir. Huccâcın ihrâm kuşandıkları mahallere dahî mikâtü'l-hac denilir, cem'i *mevâkît* gelir.¹⁵⁶

Mî'âd: Va'd etmek ve va'dleşmek ve zamân-ı va'd ve mekân-ı va'd ma'nâlarıdır.¹⁵⁷

3.20. Bâbu'n-Nûn

Nebî: Taraf-ı ilâhîden haber veren insan ya'ni peygamber demektir.¹⁵⁸

Nezîr: Münzir ya'ni korkunç haber getiren kimsedir. Meşelâ asker bir mahalde mukîm iken onu başmak üzere düşmanın gelmekte olduğunu haber veren kimseye *nezîr* denir. Peygamberler nâsi azâb-ı 'âhîretle korkuttukları için onlara dahî *nezîr* denilir.¹⁵⁹

Nesh: Luğatta bir şeyi izâle ve ref ve tebdil ve naql ve tahvildir. İştîlâh-ı şer' de bir delil-i şer'iden [soñra] onun hükmüne münâfi diğeri bir delil-i şer'î vârid olmaştır ki bizim 'ilmimize nazaran evvelkinin hükmünü ref ve izâledir.¹⁶⁰ Ammâ 'ilm-i ilâhîye göre mahzâ hükmi evvel[in] intihâ-yı müddetini beyan ve ifadedir.¹⁶¹ Nitekim şer'at-i 'İseviyye ile şer'at-i Müseviyye ve şer'at-i Muhammediyye ile şer'at-i 'İseviyye nesh olunmuştur. İlm-i ilâhîde ise şer'at-i Müseviyye ile şer'at-ı 'İseviyye'nin müddetleri mu'ayyen ve ma'hduttur. Kezâlik âyât-ı Kur'âniye'den ba'zıları diğeri ba'zılarını nesh etmiştir.

Âyât-ı kerîmede nesh üç kısımdır:

Kısım-ı evvel: Bir âyetin yalnız hükmü mensûh olmaştır. İşte Kur'an-ı Kerîm'de ma'rûf olan nesh budur. Bu şûrette nâsih ve mensûh olan âyetler Muşhaf-ı Şerîf'te münderic olarak ikisi dahî tilâvet olunur fakat mensûhla 'amel olunmaz. Bu kısımda neshin ma'nâsı, muahhar olan âyetle, mu'addem olan âyetten müstefâd olan hükmün müddeti muntehî olduğunu beyandır. Nitekim *عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مَاتَيْنِ* an âyet-i kerimesi¹⁶² mu'tezâsınca bir müslimin on kâfire çayanması meşrû' iken,

¹⁵⁰ M: عرقا.

¹⁵¹ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 561; el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 3/61.

¹⁵² el-Bakara 2/178, 180, 228: "...şer'an ve 'âdeten münker olmayan vechile...", 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 240, 241, 263.

¹⁵³ M: "مولى". Bu tashihi "Velî" maddesinden istifadeyle yaptık.

¹⁵⁴ el-Bakara 2/286: "...seyyidimizsin... yardımcımızsin...". bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 885; Firûzâbâdî, *Besâir*, 5/281.

¹⁵⁵ el-Bakara 2/28, 173, 258. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 781-782; el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 4/123-124.

¹⁵⁶ el-Bakara 2/189: "...mu'amelâta ve şavm ve hac gibi 'ibâdâta 'alâmet olmak üzere mu'ayyen olan vakitlerdir..."; el-A'râf 7/142. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 879.

¹⁵⁷ Âl-i İmrân 3/9... krş. el-Bakara 2/51, 235. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 875-876; Firûzâbâdî, *Besâir*, 5/237.

¹⁵⁸ el-Bakara 2/61, 91, 136, 177, 213, 2/246, 247, 248. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 789; el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 4/135.

¹⁵⁹ el-Bakara 2/6, 119: "...cehennem ile korku verici...", 213. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 797-798; Firûzâbâdî, *Besâir*, 5/34.

¹⁶⁰ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 801; Firûzâbâdî, *Besâir*, 5/44.

¹⁶¹ Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Aşrî)*, 9/111.

¹⁶² el-Enfâl 8/65.

1040 | Murat Kaya, Ahmet Cevdet Paşa'nın Kur'ân Tercümesine Yazdığı *Muqaddime*...

163 الْنَّ حَفَّتْ 163 اللَّهُ عَنكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ 164 فِيمَ ضَعْفًا فَإِنَّ يَكُنْ مِنْكُمْ مَانَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مَانَتَيْنِ 165 evvelki âyetin hükmü nesh olunarak bir mü'minin iki kâfire mukâbelesi meşrû' kılınmıştır.

Kısm-ı şânî: Bir âyetin yalnız tilâveti mensûh¹⁶⁷ olmaştır. Nitekim الشَّيْخُ وَالشَّيْخَةُ إِذَا زَنِيَا 168 فَأَجْلِبُوا هُمَا 168 âyet-i kerimesinin hükmü bâkî olduğu hâlde tilâveti nesh olunmakla Muşhaf-ı Şerif'te münderic degildir.

Kısm-ı şâlis: Bir âyetin hem hükmü ve hem de tilâveti mensûh olmaştır.¹⁶⁹ Bu mişillu âyetlerden ba'zıları aşhâb-ı kirâmın hâtırlarında kalmış ise de ba'zıları da var ki zihinlerinden silinip bütün bütün mensî olmuştur. Yahûdiler neshi inkâr ederler ve Allah Te'âlâ hazretleri bir hükmü neshetse cehl lâzım gelir, şanki onu meşrû' kıldığı vakit şoñu geleceğini¹⁷⁰ bilmeyip de şoñradan nâdim olmuş demek olur derler. Hâlbuki bâlâda beyan ettigimiz vechile Cenâb-ı Hâk ol hükmü muvaqqat olarak meşrû' kılınmıştı. Ne vakte kadar câri olacağını biliyordu. O'na göre mürûr-i zaman yoktur. Onun neshi, müddetinin nihâyet bulduğunu beyandır. Faqat onu meşrû' kıldığı zaman "şu kadar müddet ma'mûl^{ün} bih olacaktı" diye beyan buyurmamıştı ve bu dahî kendisince vâcib degildi. Bir adam hizmetkârını üç saat bir maħalde bekletecek olduğu takdirde ona göre "bekle" deyû emir verir, üç saat şoñra ol emri geri alır. İbtidâsında "üç saat bekleyeceksin" diye ta'yîn ve beyân-ı hîdmete mecbur degildir. İslâh-ı bedene kıyâm eden etibbâ naşil ki vakit be-vakit gıda ve devâyı tebdîl ederse işlâh-ı nüfûsa me'mûr olan enbiyâ dahî vakit ve hâlin icâbına göre aħkâm-ı şer'iyeyi tebdîl ederler. Ve naşil ki bir vakit bedene nâfi' gıda ve devâ diğer vakitte muzır olabilirse bir vakit-i mu'ayyende maşlahata¹⁷¹ muvâfık olan aħkâm, vakit-i âharda icâb-ı maşlahata muhâlif olur. Binâen'aleyh ba'zî 'âyâtın icâb-ı maşlahata göre mensûh olması ümmet-i Muħammediye hakkında mahzâ lütf-i ilâhîdir. Faqat mükemmel mekârim-i aħlâk şâhibi olan Hâtemü'l-Enbiyâ 'aleyhi efzâlü't-taħâyâ hazretlerinden şoñra bu nesh kapısı mesdûd olmuştur.¹⁷²

Nî'met: İyi, hoş yaşayış ve refâh ve râhat ve intizâm-ı hâl ve mal ve feraħ ve meserret ve nâz [u] na'îm içinde¹⁷³ hoşhâl olmak ma'nâsına gelir.¹⁷⁴

3.21. Bâbu'l-Vâv, Bâbu'l-He

Va'd: Bir işi işlemek üzere söz vermektir. Faqat ekşeriya hayırda kullanılır. Ve ol iş eger şer¹⁷⁵ ise *va'îd* denilir ki şerre niyet ettiğini ve işâl-i mazarrat edeceğini ihbâr ile korqu vermek demektir.¹⁷⁶

163 M: الان ضعف.

164 M: ان.

165 M: مانتين.

166 el-Enfâl 8/66.

167 M: مفسوخ.

168 Son kelime فَاَجْلِبُوا هُمَا النَّبَةَ şeklinde olmalı. Bk. *Muvatta'*, Hudûd, 10; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/132,

183; İbn Mâce, Hudûd, 9.

169 el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 4/169.

170 M: كلميهجنى.

171 M: بر وقت معينه ومصالحته.

172 el-Bakara 2/106. bk. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 3/636-642; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/61-69; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 1/99; Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, 892-894; Aynntâbî, *et-Tibyân*, 1/45; Ebu's-Senâ Şihâbüddin Mahmud el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, thk. Ali Abdülbarî Atıyye (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415), 1/352.

173 M: ايچده.

174 el-Fâtiha 1/7; el-Bakara 2/40, 47, 122, 150, 211, 231, 271. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 814-815; Büstânî, *Muhîtu'l-muhît (Aşrî)*, 9/174-175.

175 M: شى.

176 el-Bakara 2/51, 235, 268. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 875-876; el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, 4/323.

Velî: Dost ve yardımcı ve bir kimsenin işine mütevellî ve nâzır ve müdür-i umûru demektir.¹⁷⁷

Hidâyet: Doğru yola götürmek ve doğru yolu göstermek, fâ'ideli yola irşâd eylemek ve lütfen delâlet etmek ma'nâsına gelir.¹⁷⁸

Hedy: Hâ'nın fetihle ve dâl'in sükûnuyla Harem-i Şerîf'e gönderilen kurbandır.¹⁷⁹

Sonuç

Ahmet Cevdet Paşa'nın hayatının sonuna doğru kaleme aldığı kısmî Kur'ân tercümesi, buna yazdığı mukaddime ve Kur'ân lughatçesi, ilmî ve edebî değeri hâiz kıymetli eserlerdir. Aslı kaynaklardan alınan güvenilir bilgiler akıcı ve sade bir üslupla o zaman konuşulan İstanbul Türkçesine aktarılmıştır. Halk için hazırlanan bu eserlerde istifade edilen kaynaklara atf yapılmadığı gibi ağır ilmî tartışmalara da girilmemiştir. Araştırmalarımız neticesinde görebildiğimiz kadarıyla Zemahşerî, Râzî, Kurtubî ve Beydâvî'nin tefsirleri, el-İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ı, el-Halebî'nin *Umdetü'l-huffâz*'ı, Firûzâbâdî'nin *Besâiru zevi't-temyîz*'i ve Büstânî'nin *Muhîti'l-muhîti* gibi ana kaynaklardan istifade edilmiştir. *Lâhika-i Şerife* ile *Terceme-i Şerife*'yi Cevdet Paşa'nın ilmî hayatının kemâl noktasında yazılan iki mühim eser olarak görmek mümkündür. Cevdet Paşa ömrü boyunca elde ettiği ilmî ve edebî birikimi bu eserlerinde anlaşılır ve özlü bir üslûbla aktarmayı başarmıştır. Bu çalışmalar Ahmet Cevdet Paşa'nın sadece tarihçi ve hukukçu kimliği ile değil, Kur'ân ve tefsir alanındaki çalışmalarıyla da tanınması gereken bir şahsiyet olduğunu göstermiştir. Bu eserlerin tefsir alanında çalışan akademisyenlere üslup ve yöntem açısından yol gösterici olacağını ümit ediyorum.

¹⁷⁷ el-Bakara 2/107, 120: "...dost ve yardımcı...", 257, 282. bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 885; Firûzâbâdî, *Besâir*, 5/281.

¹⁷⁸ el-Bakara 2/2, 5, 16... 272: "...doğru yola götürmek...". bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 835.

¹⁷⁹ el-Bakara 2/196: "...Harem-i Şerîf'e gönderilecek kurbanlık hayvanlardan...". el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 839.

Kaynakça

- Ahmet Cevdet Paşa. *Hulâşatü'l-beyân fi te'lîfi'l-Kur'ân*. İstanbul: Karabet ve Kasbâr Matbaası, 1303.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Muhtasar Kur'an Tarihi*. çev. Ali Osman Yüksel. İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı Matbaa İşletmesi, 1985.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Terceme-i Şerîfe*. İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, O.E. 412/1-4.
- Ahmet Cevdet Paşa Kur'an-ı Kerim'in Kısa Tarihi ve Lugatçesi Hulâşatü'l-beyân fi te'lîfi'l-Kur'ân ve Lâhika-i Şerîfe*. haz. Hüseyin Bedir Demirtaş - Abdullah Tarık Ömeroğlu. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2021.
- Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'î'l-Meşânî*. thk. Ali Abdülbârî Atıyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- Armağan, Emine. *Ahmet Cevdet Paşa Tercüme-i Şerife ve Tefsir İlmi Açısından Değeri*. ed. Necmettin Gökkr. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. baskı., 2017.
- Âsım Efendi. *Kâmus Tercemesi*. 4 Cilt. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1305.
- Ayıntâbî Mehmed Efendi, Muhammed b. Hamza. *et-Tibyân*. 2 Cilt. Bulak: Bulak Matbaası, 1279.
- Bayraktar, Nail. *Atatürk Kitaplığı Belediye yazmaları, Cevdet Paşa Yazmaları*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1997.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. haz. Ahmet Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2002.
- Bezvâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer. *Envârü't-Tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-hyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418.
- Büstânî, el-Muallim Butrus. *Muhtû'l-muhtâ -Kâmûsun aşriyyun muṭavvelün li'l-luğati'l-'arabiyye-*. thk. Muhammed Osman. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Büstânî, el-Muallim Butrus. *Muhtû'l-muhtâ -Kâmûsun muṭavvel li'l-luğati'l-'arabiyye-*. 2 Cilt. Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1987.
- Ebû Bekir Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî. *ez-Zehir fi me'ânî kelimâti'n-nâs*. thk. Hâtım Sâlih ed-Dâmin. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412.
- Ebû Bekir er-Râzî. *Tefsîru garîbi'l-Kur'ânî'l-'Azîm*. thk. Hüseyin Elmalı. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, haz. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Ergin, Osman Nuri. *Türkiye Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Fatma Aliye. *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*. İstanbul: y.y., 1332.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb. *Besâiru zevi't-temyîz fi letâifi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 6 Cilt. Kâhire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1393-1416.
- Halaçoğlu, Yusuf - Aydın, Mehmet Âkif. "Cevdet Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993, 7/443-450.
- Hamîdullah, Muhammed. *Kur'an-ı Kerim Tarihi*. çev. Mehmed Said Mutlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.
- Hamîdullah, Muhammed. *Kur'an-ı Kerim Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) Yayınları, 2000.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed. *Şaḥîhu İbn Hibbân bi-tertîbi İbn Belbân*. thk. Şu'ayb Arnaût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*. thk. Mâhîr Edîb Habbûş. 9 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1439/2018.
- İbnülemin Mahmud Kemal İnal. *Son Asır Türk Şairleri*. İstanbul, 1930.
- Kefevî, Ebü'l-Bekâ. *el-Külliyât Mu'cemun fi'l-muṣṭalahâti ve'l-furûki'l-lügaviyye*. thk. Adnân Dervîş - Muhammed el-Misrî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419.
- Keskioğlu, Osman. *Kur'an Tarihi ve Kur'an Hakkında Ansiklopedik Bilgiler*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1953.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim İtfeyyîş. Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384.

Murat Kaya. Analysis of Ahmed Cevdet Pasha's Preface to the Translation of The... | 1043

- Mardin, Ebül'ulâ. *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1946.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1418.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer. *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*. 33 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.
- Semîn el-Halebî. *'Umdetü'l-ḥuffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*. 24 Cilt. Mekketü'l-Mükerreme: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, ts.
- Ülkütaşır, M. Şakir. *Cevdet Paşa: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri (1822-1895)*. Ankara: 1945.
- Yemânî, Abdülbâkî b. Abdülmecîd. *Kitâbü't-Tercümân an ğarîbi'l-Ḳur'ân*. thk. Halit Zavalısız. İstanbul: İFAV Yayınları., 2007.
- Zemaşşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an ḥaḳâiki ğavâmızı't-Tenzîl ve 'uyûni'l-eḳâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1407.